CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 636

Title Śabda kaustubha

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 636 Subject : Grammar

Title : Sabda kaustubha.

Author : Bhattoji Bhatta Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.6" by 4.6" Extent : 55 to 93 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : Begins & Ends abruptly.

त्वादिविधिर्भाषोमिति स्तेषिद्वसिद्धमावासर्वधानं स्यादितिविवाच्यंतमेवमादिमत्ययमाश्रित्यचेत्यिमहलादानिमडन्दोरिवप्रकृतेः सुलभत्वात् शाकुर्कैर्नतरंगानपीजिन्याम्तेतु लक्ष्यशाधेनात उपजीव्यमामियतस्यवाद्यानामपि ग्रहणं बोध्यं१

धातुलोपस्तत्र प्रत्याख्यानपक्षे दृश्यगल्लोपाश्रयणेन स्थानिवद्भावदसंभवात्। न च एवं त्रासिद्धेन स्थानिवदिति निषेधः। तस्य दोषः

संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति सापवादत्वात्। यद्यपि अचि विभाषेत्यस्य पूर्वत्रासिद्धमिति ग्रोयङी ति प्रत्ययसिद्धत्वाद्धि प्रतिषेधा

संभवः। तनत्र्यसत्सामपि यङीत्यस्य निर्दिष्टत्वादुभयत्र विभाषात्वं न संभवति। तथापि अधुनेत्यादिवल्लाघवार्थमनेनैव वक्तव्येन

पो॰४ पुनरस्तु मे योगविभागार्थ इतरयानयोगेनैव सिद्धः। किंतु प्रकरणे प्रकरणमिति वाऽसिद्धत्वं न भविष्यती साशयेनोभयत्र वि

भाषात्वे उक्तिसंभवो बोध्यः। सिद्धांते तु विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लत्वं। समुदायलोपवादिनां तु मते अजपेक्षया अंतरंग

तस्याप्रमिति सिद्धे ष्याइद् त्वान्नित्यं लत्वमिति व्यवस्थितविभाषेति वा समर्थयितव्यं॥ ॥इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकं॥

॥इग्यणः संप्रसारणं॥ यणः स्थाने इग्भवतीत्येवं रूपो वाक्यार्थः। यणः स्थानिकस्य रूपो वर्णश्चेत्युभयमपि संप्रसारणसंज्ञं स्यात्।

तत्र ष्यङः संप्रसारणमित्यादिषु विधिप्रदेशेषु वाक्यार्थस्य ग्रहणं संप्रसारणाच्चेत्याद्यनुवादप्रदेशेषु वर्णस्येति विवेकः। एवं तत्रा

दितिरा झानुवृत्तेर्गीक्यार्थसर्संज्ञित्वं लभ्यते। तत्प्रसारव्यानपक्षे तु वाक्यमेव संज्ञि। न चैवं तदेव विधेयं स्यादिति वाच्यं। वाहरूठस्

प्रसारणमिति सामानाधिकरण्यबलेन तद्रूपस्यापितार्थस्यैव विधेयत्वनिर्णयात्। न चैवमपि ष्यङः संप्रसारणमित्यादौ दोष

तादवस्थ्यं सामान्यापेक्षज्ञाय कार्ष्प्यगणात्। ननु तथापि वाक्यतदर्थयोरन्यतरस्य संज्ञित्वमस्तु वर्णस्य तु कथमिति चेत्। तत्रा

अर्थस्थानक्रियालक्षः असत्त्वरूपत्वात्तस्य विधानासंभवात् भिन्नतकर्तृत्वे तस्मिन्नेवेतितत्त्वं २. वाक्यार्थसंज्ञापक्षेप्ययंदोषः कारकविशिष्टायाः क्रियाया वाक्यार्थत्वात्तस्याश्च विधानं न स्यादिति २

५५

सकृत्तान्वोपष्ट्युच्चापारात्स्यादङमोव्वारणेआघः सकृत्तान्वोपष्ट्युच्चापारात्सकालिनैकरावेनाविनिगमकाभावादनेकार्थयोधेद्वितीयः भाष्यव्यापारभेदेनवंगैकेपआहीतिरितितत्वं ४
विद्यमानसेसारोपे
येनचलमनोभेदेनेतरोपे ४

शब्द.कौ.

त्तेकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनार्थद्वयाभ्युपगमादित्यवेहि। अत्र च विधेयानुवादसमर्पकविभक्त्यास्तत्रेनिर्देशास्पलिंगं। आह च। कात्यायनः १
विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्येति। उभयोः संज्ञेति षष्ठीतत्पुरुषः। भर्तृहरिस्त्वाह। संप्रसारणसंज्ञायां लिंगाभ्यां
वर्णवाक्ययोः। प्रविभागस्तथा सूत्रे एकस्मिन्नेव जायते। तथा द्विर्वचनेचीति तंत्रोपायादिलक्षणः। एकशेषेण निर्देशो भाष्य
एव समर्थित इति। तंत्रं च शब्दतंत्रमर्थतंत्रं वेति मतभेदेन व्यवस्था बोध्या। अर्थभेदात् शब्दभेदे आद्यः पक्षः। शब्दैक्ये द्विती
यः। आद्येपि व्यंजकध्वनिमात्रभेदे व्यंग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यं। एवं च तंत्रत्वमेकरूपेणाभवेत्तुल्योपकारतः। उपकार
न्यथा त्वं तु भवेदावृत्तिलक्षणमिति मीमांसकमर्यादानुरोधो वैय्याकरणैर्न कर्तव्यः। तस्य भाष्यादिसकलवैय्याकरण
ग्रंथविरुद्धत्वात्। मूलयुक्तिश्चान्यतया दुरुपपादत्वाच्चेति दिक्। पद्य। वाक्यार्थ एव संज्ञी। अनुवादे तु न निर्दिष्टो वर्णो लक्ष
ते। संप्रसारणाज्झातः संप्रसारणमिति। अथवा वर्ण एव संज्ञी। विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविनी संज्ञा आश्रयणीयेति। सर्वे
प्येते पक्षा भाष्ये स्थिताः। स्यादेतत्। अदुहितरामित्यत्र लकारस्य यणः स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिट्। तस्य च संप्रसारण
संज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात्। तरपं प्रति लङं तस्यां गत्वादिति। अत्राहुः। संख्यातानुदेशाद्घकारस्थानिकस्येवेकारस्य एतम०
संज्ञा। न तु लकारस्थानिकस्येति। अत्रेदमवधेयं। वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे तस्योद्देश्यविधेयरूपसंसर्गतया तत्र यथासंख्यपरि

सामर्थ्याद्यर्थप्रतीतिर्वो ४

यथासंख्यप्रियणाभाडुरीसोरोधः ३ संप्रसारणजलाभावात् ३

भाषोपस्थितेरोपरणः स्थाने इक्स्यात् यथासंख्यमित्यवांतरवाक्यार्थः। सोयं संप्रसारणसंज्ञः स्यादिति महावाक्यार्थः। न चावांतर
वाक्यार्थं गृहीत्वा यातिव्याप्तिर्द्वातीसोदावतिप्रसंगः। तस्य संज्ञासंबंधमात्रफलकत्वात्। अन्यथाप्यडः संप्रसारणमित्यादेर्वैय
र्थ्यापत्तेः। अतो नोक्तदोषः। अदुहीत्यादेस्तु ज्ञत्वाभावाच्च। उभयसंज्ञात्वपक्षेपि उपस्थितत्वाद्यथासंख्यप्रवृत्तेन एव वर्णः सं
ज्ञीति। अतो दुहितरामित्यत्र नातिप्रसंगः। इदं च कर्मकर्तरि रूपमिति हरदत्तः। उपलक्षणं चैतत्। केवले कर्तर्यपि संभवा
त्। वर्ण एव संज्ञीति पक्षे तु यथासंख्यं दुर्लभं। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादितत्वात्। न चैवं स्थानेयोगोप्यसि इदंचमनोहरसादे
न्यक्षेन लभ्येतेति वाच्यं। षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्रानुवर्त्य एतत्सूत्रस्य व्याख्येयत्वात्। उक्तं हि इको गुणवृद्धी इति सूत्रे। सिद्धं तु ष
ष्ठ्यधिकारे वचनादिति। इहैव वा सिंहावलोकनन्यायेन स्थानग्रहणाकर्षोस्तु। यथासंख्यं तु दुर्लभमित्युक्तं। कथं तर्हि अदुहि
तरामित्यत्र नातिप्रसंग इति चेत्तंत्रावृत्त्याद्याश्रयणेन संप्रसारणसेत्यत्र तद्भावितग्रहणात्। यद्वा कार्यकालपक्षेयणः स्था
ने संप्रसारणमिग्भवतीति वाक्यार्थादनुवादे तेव नास्ति। तत्र च परिभाषोपस्थितौ सत्यां यथासंख्यप्रवृत्तेन एव संज्ञी। स एव संप्र
सारणास्येत्यादावुपतिष्ठते। अथवा स्थानक्रमेण संबंधो लौकिकन्यायसिद्धत्वादनुवादेपि सुलभः। यथासंख्यसूत्रं परं प्र
वर्त्ततामिति दिक्। घुभ्यामित्यत्र तु हलः इति दीर्घो न। दिव उदिति तपरकरणात्। अत एव घुलोक इत्यत्र संप्रसारणस्येति दीर्घो

इह रथयोर्द्वयोरपक्षेत्र

उ॰कौ॰ नानन्वेवं भाष्यमानोप्यकारादेशः सवर्णान्न ह्वाती यथैतज्ज्ञापकतया कथमस्योपन्यास इति चेन्न। तस्य वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे णोक्त
त्वात्। संप्रसारणस्येत्यत्र न ह्राविति ग्रहणाद्। पक्षांतरे तु अत उदिति ज्ञापकं बोद्धव्यं। नन्वेवमपि अश्व घुवो अश्व घुव इत्यादेर्युवः
संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेन्न। संप्रसारणपूर्वत्वे समानांगग्रहणात्। एवं च त्रिककृतास्कृतत्वात्। तत्प्रसा २३
रणानपक्षे तु वर्णार्दांगं बलीय इत्युवङ् भविष्यति वाक्यार्थः संज्ञीत्यादि पक्षांतरे तु सर्वरूपप्राप्तिरेव नास्ति। ह्रूतो ज्ञीन इत्यादौ
तु हलइति सूत्रारंभसामर्थ्यात्संप्रसारणनिर्दिष्टस्यादेशोपि दीर्घप्रवृत्तिः। वर्णसंज्ञापक्षेपि अल्विधौ स्थानिवद्भावासंभवे
न हल इति सूत्रारंभसामर्थ्यात्संप्रसारणस्यादेशे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वादिति दिक्॥ ॥आद्यंतौ टकितौ। टित्कितौ यस्यो
क्तौ तस्य क्रमादाद्यंतावयवौ स्तः। भविता। यायवति। पुरस्तादपवादा इति न्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः। प्रत्ययः प
श्चेत्यनेन तु परत्वाद्बाध्यते। तेन चोरः गापोष्टक् व्रीहिशाल्योर्ढगिति सादयः पर एव भवंति। परेण परिभाषाप्रकरणेन साह
चर्यात्परिभाषेयं। भाष्ये तु संज्ञायश्चोपि स्यापितः। तथाहि। टकितावितिकर्मधारयः। इत्संज्ञकौ टकारककारावाद्यंतयोः सं
ज्ञेस्तः। तथा च इत्यिति बहुव्रीहिः। इः टु आदिर्यस्येति विग्रहः। तथा चैवं स्थानेंतरतमपरिभाषयात स्व इत्यादेशसिद्धिः पिद्ध। राम॰
एवं पापयतीत्यत्र यातेर्यी पुक् आदेशः। पुकं यस्येति मारम्भानात्। न चैवं आद्यंतौ टकावित्येवास्त्विति [illegible]वाच्यं। आलजाटचोठस्ये
यथोद्देशपक्षे कार्यकालपक्षे तु षष्ठीस्थानेस्त्वधिकाराद्यंतेतदभावे स्थानषष्ठीप्राप्तात्रास्या उपस्थानमिति निप्रक्षमपरत्वापवादइतिस्पष्टमंत्रैवभाष्येप
अंतो

पाश्चेतिस्तस्य भाष्यादिविरुद्धं अस्मिन्पक्षे आटश्चेत्यादिसूत्राणां वाक्यार्थानुपपत्तिर्दूषणं यास्तुडुपरस्मैपदेषित्यादावपिद्

करस्यादावपि टकपोराद्यंतसंज्ञात्वप्रसंगात्। इत्संज्ञकत्वेन तु देशविशेषो लक्ष्यते तेनेत्संज्ञकस्य पोदेशस्तत्रावस्थितौ टकौ संतौ न
चन्नाटचएकार इकादेशस्य ककारश्चतथैतितनो कदोषः। नन्वस्मिन्पक्षे लुङ् ङः सित्यादिना ङ इत्यस्य ङ इत्यादेशः स्यात्सचो
दात्त इत्यंतोदात्तः प्रसज्येत। नैष दोषः। अः दउदात्त श्चयस्येति त्रिपद बहुव्रीह्याश्रयणात्। विशेषणस्याप्युदात्तस्य सोत्रः प
रनिपातः। तेनोदात्तकारादिरादेश इति सिद्धं। न चैवमप्याडजादीनामित्यत्र दोषतादवस्थ्यं। अत्तु टत्तेनोदात्तशब्देन सहश्रु
यमाणस्य बहुव्रीह्यसंभवादिति वाच्यं। आडजादीनामिति सूत्रेस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात्। वक्ष्यति अजादीनामटा सिद्धमि
त्यादि॥ ॥मिदचोंत्यात्परः। सेनिविधानामचां मध्ये योत्योच् तस्मात्परो मित्स्यात् स च पूर्वांतः स्थानेयोगस्य प्रत्यश्चेतिपरत्वस्य
चापवादः। वनानिपयांसि कुराणि। ननु एवं योगवदपमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादो स्तु न तु प्रत्ययः
परश्चेत्यस्यापीति चेन्न। वाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्य सविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यत इतीहाभ्युपगमात्। अन्त्यात्परो मित्करणं
व्यर्थं स्यात्। नन्व अचरणार्थ एवं अमोमकार इति वाच्यं। त्रणहइति निर्देशात्। अचइति। जात्यभिप्रायेणैकवचनं। निर्द्धार
णे षष्ठी। न च अंसादित्वेन सामानाधिकरण्याट्च इति पंचम्येवास्तामिति वाच्यं। रोमुचादीनामित्यादौ अंत्यस्याचो संभवे
नैतत्परिभाषायास्त्रप्रवृत्तौ अलोंत्यपरिभाषाप्रसंगात्। तथा चैतन्मित्करणवैयर्थ्यापत्तेः एवं सूत्रे आद्यंतावितिसम्बा
नानातीत्यादौ चमितार्थतादस्य मित्करणस्येतिनिं समेतव्द॥ भमइति रोपचइति केचित्तदवएवतन्नेत्युक्तं अन्यथोपस्थितहानेस्यान्मोलाभेतत्त्रग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः

५७

सुपांसुलुगितिलुग्वा २ वृद्धौ सत्यां वस्तु अयुणो भ इति ह्रस्वे विप्रतिषेधेन गुणं बाधित्वा नुमि सति सरूद्धतादिति आपेन पुनर्गुण इत्यत आह वह्नि इति ४

शा॰ह॰श्री॰ सनिर्देशोपीह अंतग्रहणमात्रमनुवर्तते। एकदेशे एव स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। तेन भित्त्वंतिः। यदि तु अभक्तः स्यात्तदा तात्पिंडना
मित्यादौ शैऽच्छंदसि वहुलमिति शे लोपे कृते नलोपो न स्यात्। प्रातिपदिकांतत्वाभावात्। तथा वहं लिह इत्यत्र वहाभ्रे लिहः इति ख
शि अरुर्द्विषदजंतस्येति मुमि कृते नुस्वारः स च अनुस्वारो न स्यात्। अपदांतत्वात्। यदि तु अग्रहणमनुवर्त्य परादिः क्रियेत तदा
वारिणे इत्यादौ घेर्ङितीति गुणः स्यात्। वहं लिह इत्यनुस्वारो न स्यात्। अतिशयितः सखायेषां तान् अतिसखीनित्राह्मणकुल
नी सत्र सख्युरसंबुद्धाविति णित्वप्रयुक्ता वृद्धिः प्राप्नोति। सा हि गौणत्वेपीष्यते। अस्याघन ह्र॰ त। एतच्च रह सूत्रे येन विधिरि
ति सूत्रे च भाष्यकैय्यटयोः स्पष्टं। तस्मात् सर्वांतिपक्ष एवात्र स्थितः। अत्र वार्त्तिकं। अंत्यात्पूर्वोमस्जेरनुषंगसंयोगादिलोपा
र्थं। मग्नः। मग्नवान्। ओदितश्चेति निष्ठानत्वं। तस्यासिद्धत्वात्कुत्वं। मस्जिनशोर्झलीति नुम्। सच यद्यंत्यात्स्वचः परस्तत्ता
अनिदितामित्यनुषंगलोपेन स्यात्। उपधाभूतस्य नकारस्यानुषंग इति प्राचां संज्ञा। अथ स्कोरिति सलोपे कृते नकार उप
धा वा लुप्यतामिति चेन्न। न लोपं प्रति स्कोरिति लोपस्यासिद्धत्वात्। बहूनां समुदाये समुदायस्यैव संयोगसंज्ञेति पक्षे सलो
पस्याप्रसक्तेश्च। तथा च मज्जा मंक्ता मंक्तुं मंक्तव्यमित्याद्यपि प्रयोजनं बोध्यं। भर्जिम चेष्ट्वा अंत्यात्पूर्वो मिरित्यनुवर्तते। भर्ज्जी भर्जने। राम·
अंत्यादेर्णादिके। अविकृते तु मागमः। भरुजा। मर्चश्छार्थ्ये चुरादिकः। अस्मादच इरिसोर्णादिक इप्रत्ययः ई मागमः। नि

सकृद्गमस्य संयोगसंज्ञा प्रयोजने २ शाकादिरप्यंभारुजिसिध्यर्थं १ सामर्थ्यानुक्ते कृते तु अप्यंताः वा १
स्वार्थैके: १

शाकादिरप्यंभारुजिसिध्यर्थं

पातनात्सिद्धं। भरुजा शब्दो ऽसंगुल्यादिषु पठ्यते। मरीचि शब्दो वा ह्यादिषु। उणादिषु तु मृकणिभ्यामीचिरिति ई चि प्रत्ययं कृत्वा
मरीचिशब्दो व्युत्पादितः। तदुपायांतरं बोध्यं। एवं च अग्रसादेशे। आदिश्यमाने पु हस्वेषु मध्येऽस्य दशोऽवस्यात्। हेतावृत्मतिक्रांतकु
लं अतिहिचिवगुः अतिरि। अति नु। पद त्रय वक्तव्यं तदेओऽन् स्वत्र एवोक्तं। षष्ठी स्थानेयोगा। अनेकसंबंधपरतया संभाव्यमाना
षष्ठी स्थानप्रयुक्तसंबंधपरेति बोध्यं। अस्तेर्भूः। अस्तेः समीपेऽनंतरो वेति संशये तत्स्थाने उच्चारणीय इत्यर्थः। स्थानं प्रसंगः।
दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमितिवत्। तथा च इग्युवारणोपसक्ते यणुच्चारणीय इत्याद्यर्थः पर्यवसाने सामीप्यादयः संबंधाश्च
र्याद्यावृत्ताः। योगः संबंधः। स बहुविधोऽस्यास्तीति योगा। अर्शआद्यच्। तत्त्वार्थीयो। सत्स्वभूम्नि। अन्यथा विशेषणवैय
र्थ्यापत्तेः। तेनानेकसंबंधपरतया संभाव्यमानेसर्थी लभ्यते। अयोगे निवाच्छेदः। अनिश्चितयोगविशेषितस्यर्थः। योगेत्वयोगे
तिवाकिं। अदुपधायोगे हः शास इदङ्हलोरित्यादौ गोहः शास इत्यादौ मा भूत्। सतिहि तत्रापि स्थाने योगत्वे। गोहिशासेऽस्था
ने धातुमात्रस्योपधायां स्थिताविदितोऽस्यात्। मिमितिरिक्त। पदस्थाने योगेपस्या इति बहुव्रीहिः। अतएव निर्णत नात्तसमास्यात्र
लुक्। पदस्थाने नययोगोऽस्या इति विग्रहः। नियातना टेलं। नचानयोः पक्षयोर्गो हः शास इत्यसावतिप्रसंगः। परिभाषाणाम नियत
मेनियंत्र प्रवृत्तेः। युक्तं चैतत्। आकांक्षा पूर्वकत्वात् संबंधस्य। इह चोपधासन्निधौ नेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीते आकांक्षा विच्छेदा

तत्सुरूपेकृती तिवृत्त्य हृस्वा हि इति केचित् २ सुप्रलुकि अकारस्य ते केचित्तु सुपां सुलुगिति शेभावमाहुः २

५८

प्रसक्तस्यैवानंतर्यादिसंभवात्प्रसंगस्य प्रथममनुपस्थितत्वादंतरंगं अनंतरादीनां तु प्रतियोगिसापेक्षत्वाद्बहिरंगत्वमितिभावः २ यस्मान्न प्रभुत्वादिनाते देवषष्ठ्यंतरवानेन पुज्यते रसर्थः २
अस्मिन्नपि पक्षे ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वाद्विधिविषयमेवत्वलक्षणमिति भेद इत्यर्थः २

ग्राह्य-कौ० गालोकेपि हि पंथानं पृष्टस्तं प्रति अमुष्मिन्नवकाशे दक्षिणाग्रहीतव्यः अमुष्मिन्नुत्तर इत्यादावनुपदिष्टेस्मतिय त्रमा गहेः क्षालसंज्ञाय
स्तत्रैव तदुपनिषत्तेन तु संदिग्धे निर्णयकपथ्यपीति दिक्। भाष्यकारास्त्वाहुः। अस्ते भूरित्यादौ अनेकसंबंधप्रसंगेपि लक्ष्यानुरोधा
दंतरंगत्वात्स्थानिवदादेश इति ज्ञापकाच्च स्थाने योगतेव व्याख्यास्यते। तस्मान्नायमेतस्य सूत्रस्यार्थः। किं तु षष्ठ्यंतमुच्चार्य
माणमिव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमिति सूत्रार्थः। तदेतदुच्यते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति। तेन पादः पदित्यस्या
व५ यमर्थः। पाद्धब्दांतं यदंगं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य सर्वस्य पदादेश इति। अलोंत्यस्यादेः परस्येति योगेतु आरंभसामर्थ्या
दस्य बाधकौ। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन तु सहाविरोधादस्य समुच्चयेन प्रवृत्तिरिति। एवं स्थिते तत्रार्थाश्रयणेन माधुरोक्तो
पि सूत्रार्थः सुवचः फले तु स्फुट प्रतिपत्तिरिति दिक्॥ ॥स्थानेंतरतमः। प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतम आदेशः स्यात्।
साहश्यं च तुर्धा। स्थानतोर्थतो गुणतः प्रमाणतश्चेति। स्थानतो यथा। सुध्युपास्यः। मध्वरिः। धात्रंशः। लाकृतिः। यत्तु य
थासंख्यसूत्रेणैवेष्टं यथा सिद्धिरित्युक्तं भाष्यादौ। तदभ्युच्चयमात्रं अर्थतः साम्यविवक्षायां यथासंख्यालाभात्। इकोद्विं रामः
षट् षष्ठिः परास्तु सप्तैति वैषम्यात्। अयमाशयः शब्दाधिकाराश्रयणाच्च प्रथमं चतुर्णामुपस्थितेः स्वस्वपंचसाम्यमिति चेत्तर्हि सुध्यु
पास्य इति दीर्घस्य कथं यणादेशः इकारेणाग्रहणादिति चेत्तर्हि तृतीयेन त्रकारेण चतुर्थेन लृकारेण च यमस्य रस्य ग्रह
यथासंख्यसूत्रेहि शब्दसाम्येनार्थसामान्येनवाप्रवर्तते। आद्यपक्षे यथासह्यलाभो वेसत्र। द्वितीयपक्षेपरस्मै
हणमविकार्यविशेषस्यसमावेशेऽसंभवनिर्णिराविधी लाघसमावेशोभवत्येवेतिह पदानाणामित्युत्तरमध्यतेसुस्थत्वसाम्येनवत्कालदारणातयसाम्यमपिनसंभवतीत्याशयः
सम्यक्रसंख्यत्वाभाविनिभावः १

अनुवर्तमानं प्रसंगवाचिरत्र स्थानत्वादिस्थानवाचि ५

णाल्लाकृतौ रेफप्रसंगः। धात्रंशे च लकारप्रसंगः। यवोचस्सानुनासिक [redacted] निरनुनासिकेन भवितव्ये यातामिति दिक्।
दैत्यारिः श्रीशः स्याद्यपीहोदाहरणं। अर्थतो यथा। वातंड्य युवतिः। वतंडशब्दाद्गतंडाच्चेसमपत्ये यञ्। तस्य लुक् स्त्रियामिति
लुक्। शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्। वतंडीचासौ युवतिश्चेति स्त्रियेहे पोटा युवतीत्यादिना समासः। पुंवत्कर्मधारयेत्यादिति दिश्यमानः
पुंशब्दो वतंडापत्यवाचिनो वतंडी शब्दस्य तद्यापवाचीवातंड्य शब्दो भवति। गुणतो यथा। पाकः। त्यागः। रागः। वजीः। कुधिरयतो
रिति चिकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककारः। जकारस्य तु घोषस्याल्पप्राणस्य नादवतः स्थाने तादृग एव गकारः।
प्रमाणतो यथा। अमुं अमू अमून्। अदसो सेर्दादुदो म इत्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः। इकस्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनस्थान
ग्रहणादन्यो विवाक्यार्थः संमतः। तोल्वादि स्थानेयोंतरतमः तत्प्रत्युक्तं तर्यवानिति यावत्। समाप्यमाणानां
मध्ये स्यादिति। तदुक्तं। यत्रानेकविधमांतर्यं तत्र स्थानत आंतर्यं बलीय इति। तेन चेता स्तोतेत्यादौ प्रमाणत आंतर्यवान
प्यकारो न भवति। वाक्यभेदे च तमग्रहणमेवलिंगं। एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे संमते हि स्थानेतरतमेव स्यात्। सिद्धांते तु वा
ग्घरिरित्यादौ सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः। नादवतो नादवंत इति तृतीयाः प्रसक्ताः। तमग्रहणात्तु चतुर्थाभ
वंति। ते हि सोष्माणो नादवंतश्च। ऊष्माणुष्मत्वं वर्णधर्मः। ते न हि ताः सोष्माणः। तथा च बहूनां प्रातिशाख्यं। वर्गे वर्गे
इतरांतर्याभावेन वाग्घरिरित्यादौ प्रयोजनस्पष्टकुमम्यकस्त्वात एवं चतमपग्रहणं इति तरांतरतम्यबोधनद्वारावाग्घरिसाधनेनसफलं २ शाकभेदाभिमनोन २

तमप्यमात्रयोषोषुर्गमोसोष्मारणावनुनासिकोंतपरति। शादयऊष्माणः सस्थानेनद्वितीयाहकारेणचतुर्थाइतिनिर्दिशा। इहत्री
श्री.सि.कौ. तमप्यमात्रघोषेषुर्गमोसोष्माणावनुनासिकोंत्यइति। शादयऊष्माणः इतिप्रथमवाक्यार्थः। सस्थानेनेति। इत्यंभत्तलक्षणेतृतीया।
गीवाक्यानि। ऊष्माणावद्भस्वधर्मिवचनः। शषसहाऊष्माणाइतिप्रथमवाक्यार्थः। सस्थानेनेति। इत्यंभूतलक्षणेतृतीया।
हशषसाः क्रमेणखछठथानां द्वितीयानांसस्थानाः। यथाहादयऊष्माणस्तथेवखछठथा अपीत्यर्थः। फकारस्यतुयद्यपिसस्था
नऊष्मानास्ति। तथापितस्यविशिष्येवऊष्मत्वंबोध्यं। हकारेणचतुर्थाइति। यथाहकारऊष्माएवंतेपीत्यर्थः। नन्वेवमिष्टऊ
ष्मसहत्वाद्यावांतर्यादर्धमात्रस्ययणः स्थानेऽर्धमात्रइकस्यात्। इध्युत्रसुध्युपास्यइत्यादौतुमात्रिकद्विमात्रिकयोरिकोस्त
याविधएवयणस्यादितिचेन्न। अर्धमात्रस्यैकोमात्रिकद्विमात्रिकयोर्जनस्यलोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात्। योस्तिसएवभवि
ष्यति। इहभाष्येऽन्तरतमेइतिसप्तम्यंतयागोप्युपन्यस्यदूषितः। तथाहि। अंतरतमऊरणयपरइतिसंहितयातावत्सूत्रं छेद
यतीत। यदकारात्युव्याख्यातारः। तत्रसप्तम्यंतमपिश्रावयंश्लेषं। षष्ठीतिचानुवर्तते। अंतरतमेस्थानिनिषष्ठी उपसंहर्त्र
व्येतिसूत्रार्थः। एवंचाकः सवर्णेदीर्घइत्यत्रविधेयस्यदीर्घस्यांतरतमेस्थानिनिअकइतिषष्ठ्याउपसंहारात्सिद्धमिष्टं। तथाच
तोगिमत्ययइत्यत्रएचइत्यनुवृत्ताया: षष्ठ्यावांतादेशस्यांतरतमयोरेदोतोरुपसंहारात्सिद्धं। अन्यथाएज्मात्रस्यवांतादेशः राम०
स्यात्। अत्रेदंदूषणं। इकोयणचीतियणइहस्थानामेवस्यात्तदीर्घाणां। अर्धमात्रस्यद्विमात्रिकःसंनिकृष्टइतितत्रैवेकइतिष

यत्रानेकविधमितस्यैवैकमात्रांतरतमेषुशस्तेषुनियामकस्तेनतुसर्वथैवसंभवतोपिगुणकृतांतर्यस्यत्यागपरत्वं२ क्षो१

ष्ठ्याउपसंहारात्। तथाइकोगुणवृद्धीअचोञ्णितीतिषष्ठ्योर्गुणवृद्ध्योरंतरतमेघेवर्णेषुचोपसंहारान्नेतालव्यितानायकोलावक
इत्यादावेवस्यात्। चेताल्लोताचायकस्तावकइत्यादौतुनस्यादितिदिक्। तदेवंसप्तम्यंतपक्षस्यदुष्टत्वात्प्रथमांतपक्षएवयुक्तइति
स्थितं। स्यादेतत्। एवंसतिएज्मात्रस्यवांतादेशः स्यादितिचेत्। अत्राहुः। पूर्वसूत्रेतावद्यथासंख्यंप्रवृत्तं। अंतरतमपरिभाषावा
अर्थाधिकारश्चेहाश्रीयते। यादृशोवांतादेशः पूर्वदृष्टः ओकारस्थानिकोऽवऔकारस्थानिकश्चावृत्तादृशोयमिप्रसज्येत
तीतिसूत्रार्थः। यद्वावांतइतिनकरिष्यते। नचैवंचेयंनेयमित्यादावतिप्रसंगः। क्षय्यजय्याविति योगंविभज्यकंठतालव्यस्य
चेद्भवतिक्षिजोरेवेतिनियमएतत्पाव्याख्यानात्। क्षिज्योः शक्यार्थएवेतिद्वितीयसूत्रार्थः। तेनाहीयथेतियोरयिनेतिबोध्यं।
नन्वेवमपिशार्ङ्गरवादिगणपठितेननरयोश्चद्विश्चेतिसूत्रेणनरशब्दस्यनारीतिरूपंनसिध्येत्। तथाहिनरशब्दस्यङीन्संभि
योगेनविधीयमानाद्वृद्धिरलोंत्यस्येत्यस्यात्। तथाचयस्येतिचेतिलोपेनतस्यानिटत्वेनोवृद्धिवचनंव्यर्थंस्यात्। नचनरशब्द
यंनदितिवाच्यं। एवंहिमतिलुइहद्धिश्चेत्येवब्रूयात्। नचनरशब्देपिपरत्वाद्यस्येतिलोपेकृतेवृद्धिर्भविनीनानर्थिकेतिवाच्यं। परत्य
पूसन्निपातशिष्टत्वेनवृद्धेरंतरंगत्वात्। ननुवचनसामर्थ्याद्वृद्ध्यालोपोबाध्यतां। आहोस्विदंतरंगपरिभाषाबाधितापरत्वाद्य
स्येतिलोपेकृतेवृद्धिर्भवितु। इतिसंशयेपरिभाषाबाधएवन्याय्यः। तदुक्तं। अंगगुणविरोधेचतादर्थ्यादितिकिंचवाहन्तुइदमत्र
अकृतव्यूहपरिभाषेतिभावः२ अंगस्येगुणाः कोकादयः तेषांप्रधानकारकादिभिर्विरोधेतादर्थ्यादंगानांमुख्यकाकेवाधनेनकांतरेप्युक्तानभासोमकाकेनेदिकाकस्यइष्टेःकाके
पयसोमस्याविसर्जेतिबोध्यं१

५९

श॰कौ॰

अनंतरतमनिर्दिष्टमिति स्पष्टार्थः २

श्री३

ज्ञापितत्वेन अनुमेयापाः परिभाषायाः अबाधेनोपपन्नो साप्ताक्षुतस्य यस्येति लोपस्य चाबाधोनुचितः। तथा च लोपे कृते श्ङ्विरिति
सिद्धं नारीति रूपमिति चेत्। सत्यं सिद्धं किं तु सत्रस्य न्यस्य च्छेदपक्ष एवात्र हि प्रकृति तौ तरतमनिर्दिष्टाविति वचनान्तरतमेस्थानिनि
षष्ठ्या उपसंहाराद्दकारस्य ह्रस्वः ह्वि भवति। प्रथमात्र च्छेदपक्षे तु आदेतौ तरतमनिर्दिष्टाविति अलोन्त्यस्येति वचनाद्धे फस्य स्यात्।
तस्मात् सिद्धं तेनारीति रूपं नरशब्दस्य दुःसाधमिति पूर्वः पक्षः। अत्राहुः। नरशब्दपाठस्य प्रत्याख्यानमेव भाष्यकृतोभिप्रेतं।
सत्रसमुं तयक्ष निराकरणाभाष्ये गात्तथैवानुमानात्। न चैवं नरशब्दाज्जातिलक्षणो ङीषि सति नरीति रूपं स्यादिति वाच्यं। उ
शयत्वेः। तथा च प्रयुज्यते। किंनरीणां नरीणामिति। महानरशब्दस्य नियतपुल्लिंगत्वमेवास्तु। तथा च क्वातिप्रसंगः। उक्त
प्रयोगस्तु पुंयोगलक्षणो ङीषि भविष्यति। यथाभ्यासे पितस्वदुर्वादित्वात्। अथवान्नरयोरित्यत्र तत इति वर्त्तते। अजाद्य
तष्टाविति सूत्रात्। तच्चानुवृत्तिसामर्थ्यात् षष्ठ्या विपरिणतं नरशब्देन सह वैयधिकरण्येन संबध्यते। न तु नरशब्देन। अस
मवात्। तस्मात् सिद्धं नारीति। अत्रेदं वक्तव्यं। प्रत्याख्यायतां नाम नरशब्दः। न नरयोरिति पठतः सूत्रकृतो मते तु कथमु
क्तिसंभवः। न च नरीत्येवेष्टमिति वाच्यं। ह्रस्वविधायकसूत्रमध्ये नरशब्दपाठस्य वैफल्यापत्तेः। अतः तत्स्वनुवृत्त्या समर्थ
नमपि क्लिष्टं। एकदेशानुवृत्तिविभक्तिविपरिणामाद्याश्रयणात्। किं च न्नरयोरिति गणपाठे यद्यतेन्नित्य प्राप्त्यां गणे

राम॰

आमनामिन्यमेपतिथिमित्तौ सातद्वस्तामेंयमस्तिकिधिलाली रत्तोमत्रव्यजाते: दुइः तत्त्वादिनानिबिछेदात् अमूकेलुत्ते प्रसंगमादेश्यर्थ: वक्ष्यमाणरीत्या अविशेषुमेड्रकृत्तु तिरवेक्षसकि मत्तआहु॥

अतुरु तु वादिरियादेनगणस्त्रत्वैकस्पेवदृस्यागमनं स्वकृतव्याख्याने तु नरस्त्रत्राकारविभाग: नरशिनेरीतंलुप्ताकारानुकरणं तस्याकारेण षष्ठी तस्य हूःत: विशिष्टस्य कुत्वाप्येवद्भृहत्वेनेके
हृस्यारोद्र सनुदृशिपक्षापेक्षमाती च क्लिष्टतमत्वं एकदेशानुवृत्तिश्च विक्रुश्रो दृष्टोदृष्टेलिर्चिन्समे वेतिक श्चितर

श्री१

च्छमत इति न प्रकृतं। तथा च न्नरशब्देराङ्खाद्यन्नस्य त्रादिविं नगणस्त्रमपि ह्रस्वमागमस्य तत्र अन्तरस्य सान्वयोवाच्यः स च
क्लिष्टतर इति स्पष्टमेव। तस्मादिथं समाधेयं। नर इति गौतं लुप्ताकारानुकरणं। तस्य अः नरः। नुश्च नरस्य चेति द्वंद्वः। वाद्
पोगाशादङ्गीन्। यद्वास्या नं तरतमइसत्रतं वेशाद्वेधापि च्छेदः सूत्रकृतः संमतः। भाष्योक्तरीत्या लोकिकन्यायाश्रयणे
नसूत्रप्रत्याख्यानपक्षेपिहि प्रकृतितत् आदेशातयोस्तु भयथाप्यांतरतमनिर्दिष्टत्वेव। सूत्रकृतो वा वृत्तिकीसा भाष्य
कृतस्तुल्यापसिद्धेस्यन्यदेतत्। तथा च वांतोष्टिन्नरयोरित्यादि सर्वं सुस्थमेव। अतएव चतुर्थस्यानतोतरतमनिर्दिष्टे
मात्रिस्यनारीति रूपं साधयन्नेहरदत्तोपिन्न विरुध्यते। इकोयणचीत्यादावतिप्रसंगः प्रसवक्ष्यते। स च ल्वादिम्पः
मात्रिस्य नारीति रूपं साधयन्हेरदत्तोपिन्न विरुध्यते। इकोयणचीत्यादावतिप्रसंगः एमवक्षिष्यते। स च ल्वादिष्पः
प्रादीनां ह्रस्वः इत्यादिज्ञापकेन वा च निश्यमान्यायमूलिका या अस्या नितोंतरमनिर्दिष्टेतरनिस्ताम्रिसपरिहर्त्तव्यर
तिरिक्तं। सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारस्तूच्यते। सभाया मास्यतामिसुक्तेहियं रितावं दृतैः सममासते। स्वराः अरैः कवयः
कविभिः नतु संकरेण। किं च अङ्गानागवांसंघं प्रतिगोभविति। अस्योः अन्यानामिस्यादि व्यवस्थातिर्यस्वपिहृवपते। तस्मात्
यमवास्याथस्पलोकत एव लाभान्नतदर्थसूत्रमारंभणीयं। एवं स्थानत आंतर्यं बलीयइत्यपि लोकत एव सिद्धं। तथा
हि। भूयः सहचरितयोरप्यर्योगविष्टसजातीयांतरसंवलने सत्यपि कृतात्वयां दुलादिगणासहृशानपिहिता स्थानसाम्यपुर

सापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवात् दुष्टत्वामंपवी सहजिकश्चितरु

६१ स्थानस्य सामर्थ्यात् ... अर्थं अंतरङ्ग बहिरङ्ग ... भाविनि तत्त्वे ... नेकस्थानानुसरणेन सम्बन्धे भवति ...
नैरर्थक्यं प्रमाभावात् भिन्नेति यावत्

रा

ऋष्टृ॰ कौ॰ स्कारेणैव परस्परापेक्षा दृश्यते। तदेवं लोकतः सिद्धे किं वचनेनेति। उरण्रपरः। अवर्णस्य स्थाने योऽण् स प्रसंगावस्थायामेव रपरः प्रत्या
हारपरः स्यात्। अकारेणावर्णग्रहणात् त्रिंशतः स्थाने सति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया रश्रुतिमतः स्थाने रपरो लश्रुतेस्तु लपर इति
विवेक्तव्यं। कृष्णर्द्धिः तवल्कारः। अणु स्थानी योऽणिति निर्देशः यस्तु यथासंख्यभ्रमापास्तकः। असंगतम्। गौरवात् सामर्थ्येनाभि प्रत्याहार:३
प्रसाहार:४ मतानिर्वाहात्। नहि सूत्रे शब्दद्वयमस्ति। अर्थतस्तु नतु सामर्थ्यं। अथात्र न यथासंख्यमभिमतं तर्हि किं शक्तिमध्येद्द्यो
रेव विशिष्यो ह्रस्वेन। आ च आ च रलौ अलोः स्थानमिति विग्रहे उश्च उ ल् च अ लो रिति विग्रहे वा द्वन्द्व दुर्लभत्वा
च। सहि विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषेण बाध्यते। चित्रगुशब्दस्य चित्रगवी परत्वापमिव साधुत्वनिर्वाहार्थं
लक्षणामाश्रित्य लक्षितलक्षणाया शक्यार्थे पर्यवसानमिति कथंचिन्निर्वाहस्तु न द्वन्द्वं येऽण्कद्रालुभिरास्थेय इति दिक्।
अत्र पक्षचतुष्टयं संभाव्यते। उः स्थाने रपरो णस्यादिति रपरत्वविशिष्टोऽण् विधीयते इति प्रथमः पक्षः। उस्थाने अणो
मनरणं च प्रसंगे अण् एवेति नियमः। स चरपर इति वाक्यभेदेन रपरत्वं विधीयते इति द्वितीयः पक्षः। उः स्थाने योऽणि
तन्न प्रसंगावस्थायामेव रपरत्वं विधीयते इति तृतीयः। प्रसंगावस्थायामेव रपरत्वं विधीयते इति च तुर्थः। तत्राद्यपक्षेनाप्राप्ते ष
ष्टान्तादिषु विधीयमानो णस्तेषां बाधकः स्यात्। तैरवकाशस्य विषयस्यालाभात्। एवं हि तत्र च नव्यक्तिः षष्ठीनिर्दिष्टस्था प्रम·

कृष्ण
निरास्थानादप्यकारेण लक्षितेन कारेणैव कृष्णर्द्धिशब्दलक्षणमेवं तवल्कार इत्यादौ भाव ५
पुनः १

स्प्रभ
अनंतरस्य विधान

तथात्वमिति प्रत्ययस्वरेणं ... निधानं बाधेत

शब्दार्थ ३

प्र

त्र

यस्य म... व्यादेशोऽन्तरतमः स्यात् तुवर्णो सवर्णरपर इति। ततश्च उदात्तानुदात्तस्वरितादिनासिकेषु दोषः। तथा हि। कृतिरित्यत्र किरिसादिनि
त्यमिति प्राप्तमकारं बाधित्वा णरयणः स्यात्। तथा कृतं प्रकृतमित्यत्र गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण कृते दोष निघातं उदात्तस्वरितत्व
स्येतिस्वरितं च बाधेत। तथा न्दैः पाहीत्यत्र नृन्पे इति ज्ञापकात् सवर्णदीर्घसंभवेपि अनुनासिकं बाधित्वा णप्रपरः स्यात्। किं च कर्त्ता
कारकडस्यत्र गुणवृद्धी बाधित्वा णप्रभवन्नकार एवेति नियमाभावात् कदाचिदिकार उकारश्च स्यात्। अपि च ये मीप्रतिपदोक्ता द्वत्वोत्ता
दयः अन्तरङ्गानी कृदोषा दूर्द्धसेति। तेषु रपरत्वं न स्यात्। द्वितीये तु गुणवृद्ध्योर्न दोषः। अणागमयोः प्रसक्तयोरण एवेति नियमेन क
र्त्ताकारकृदित्यादिसिद्धेः। ननु ह्रस्वस्थानि निसर्वा वृद्धिरन्तरतमा। तारकृदित्यादौ दीर्घेतु सर्वापि प्रमाणतोऽन्तरतमेति अविशेषा
दुभयत्रापि सकलदृष्ट्यि प्रसंगे नियमोस्तु। गुणस्तु कर्त्तेत्यादौ मात्रिक एव प्राप्तः। नरितेत्यादौ द्विमात्रस्यतु द्विमात्र एङेवप्राप्तः।
तथा च अणागमयोः प्रसंगाभावेन नियमाप्रवृत्तौ दीर्घेषु ऐ औ वस्यातां। ह्रस्वेषु तु अकारो भवन्नपि रपरो न स्यात्। योहि प्रथमवाक्ये
नाण एवेति नियम्यते तस्यैव द्वितीयेन रपरत्वं विधीयते। तथा च गुणो दोषो स्त्येवेति चेन्न। यञ्जोः कुधिरपतोरित्यादौ सावकाशयाः
स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया हृद्धिविधौ चरितार्थया पुरस्तात् परस्मन्या गुणप्रसंगे परत्वेन बाध्यत्वात्। तस्मात् द्वितीयपक्षे गुणवृद्ध्यो
र्न कश्चिद्दोष इति स्थितं। उदात्तादिषु दोषस्तु स्यादेव। तथा प्रतिपदोक्ते द्वित्वादिष्वपि। तृतीये तूदात्तादिषु न दोषः। न तु द्वित्वादिभि गुरु
रन्तरतमपरिभाषासंस्कृते अवर्णस्येव विधानात्। किरतीत्यादावपि न दोषः। गुणवृद्ध्योस्तु दोष एव। तथा हि। अन्तर्यतो मात्रि

इदं च मध्येऽपि ... प्रयोजनेन ... सेतु ... गुणानि ... अन्यत्र ... अनन्तर एव ... गुणादिसिद्धिः एवं चानियम एव भाव इति भाव: ३

ऋलृकारयो कृधातु लृधातु आँ ऐ औ

स्थानकृतान्तर्यनिश्चयपोनेत्१

शब्द·कौ० कृष्णमात्रिके गुणोरपरत्वे च कर्त्तेत्यादि यद्यपि सिध्यति। तथापि तरीतेत्याद्यावेडे वस्यात्। तथा विशेषाह्व दृ॰त्रियेपि प्रवृत्ते आकारस्यारत्र

त्वाद्रपरत्वे कृते कारक कार करइत्यादि यद्यपि सिध्यति तथा कायक कर्त्ताव कइत्याद्य निष्टमयापद्येताय तु पूर्वसूत्रे भाष्यकारैरिमं पक्ष

माश्रित्य समाहितं। अनान्तर्यमिवैतयोरान्तर्यमिति। यत्त्वत्र वार्त्तिककारैरुक्तं। संप्रयोगो वान ष्टाभ्यदण्धरथवदिति तदुभयमपि

पाक्षिकं बोध्यं। तथाहि। यदा अत्वजात्यवच्छिन्नस्य कोन्तरतम इति परीक्ष्यते अत्वजात्यवच्छिन्नश्च कस्येति तदा अनुरूपप्रतिसं

बधरहित्येनैव धर्मेणोत्तयोरान्तर्यं। न हि अत्र तमेच तुर्थे तिमुनित्रयोक्तिरस्ति। अस्तु तस्यो षणः सोष्मणा इति भाष्यात्। इह त्वेषत्र

नियम एव लभ्यते। एवं न ष्टाभ्यदण्धरथस्यापीयो पि जात्यवच्छेदेन परीक्षायामेव। व्यक्तिपुरस्कारेण परीक्षायां तु कृरीसादुष्टोयं

पक्षः। तथा चात्र सूत्रे वार्त्तिकं। यउः स्थानेऽणरपर इति चेद्गुणवृद्ध्योरवर्णाप्रतिपत्तिरिति। किंचास्मिन्पक्षे कोरेफपरत्वं कवाल

कारपरत्वमिति व्यवस्थापि दुरुपपादा स्यात्। स्वतंत्रः कर्त्तेति निर्देशान्न विनिमयो ग्रोय इव चित्रिभावेत्यारंभाच्च न विकल्प इति स

मर्थनिपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेव। रेफस्य स्वतंतां साधयितुमाद्यं तावत् किंतावितिसूत्रात्समासे चद्देशा भूतमंत्त ग्रहणमनुवर्त्य

णा२ तस्य परइत्यन्यपदार्थविशेषणीभूतेनर्रेफोन्वयश्चावाच्यइतिमहाक्लेशः। चतुर्थपक्षे तु नैतदुपयुज्यते इति विशेषमः। तस्माच्च एम०

तुर्थ एव न्निर्दोषित्वादाश्रितः। सचेत्थमुपपादनीयः। स्थानेऽणत्र इयमिहानुवर्त्तते। तत्रैकमुः स्थानेयोऽणइत्यनुवादे पिस्था

नसंबंधला भाय द्वितीयं तु प्रसंगावस्थायामेव रपरो भवतीति कालविधानार्थं। स्थानेंतरतमस्त्त्रेस्थानइाद्वस्यता त्वादिपरत्वे

गुणवृद्धिविधोप्रमाणात्आंतर्यनाश्रयणेतुनैतदोषा अतआह किंचेति

इयेतुतानिषपो विशेषः६

लोपस्यसर्वादेशत्वेस्य स्थानीभावाभावादपरत्वं कथमितिवेत्सदेङः स्थानेऽप्रसज्यमानस्य लोपस्य पश्चादपरत्वगुरुत्वेनसर्वादेशत्वमुचितमितितद्यत्वाह

पिशब्दाधिकाराश्रयणादिह प्रसंगापरत्वं बोध्यं। एवं च गुणवृद्ध्योः प्राप्त्यवस्थायामेवाणोरपराः संपन्नाइति प्रमाणतोंतरत

मावेङ्ङे चोवाधित्वात्स्थानतोंतरतमो णेव भवतीति न कश्चिद्दोषः। एवमुदात्तादिविधिष्वपि आंतरतमत्वात् इकारेण तु अरुइ

रुउऌइत्यवधेयं। न चैवं कर्त्तेत्यादावनेकाल्त्वात्सर्वादेशप्रसंगः। आनुपूर्व्येण सिद्धत्वात्। तथाहि। अस्यानित्वमुपजीव्य प्रव

र्त्तरपरत्वं सर्वादेशत्वं नायादयति। उपजीव्यविरोधात्। तथा च एवं सूत्रे वार्त्तिकं। सर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात्। न वानेका

ल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्य विघातइति। आरग्रहणं किं। री ऋ रिङ्गादीनां रपरत्वं माभूत् मात्रीयति। क्रियते। तथा

क्लिलो णोपिरपरः स्यात्। एवं च सूत्रे पि यथायत्तो सामर्थ्यादल्लोसु विधिं बाधित्वा सर्वादेशः स्यात्। तथाहोतापोतारा वित्यत्र

आनङो पिरपरत्वे संयोगान्तलोपे च कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यादिति दिक्। अथयोरीङादिष्वणस्य परः कृतोनेति चे

न्न। अनादेशत्वात्। आदेशत्वे हि समुदाये विश्रांतं न चैवं कस्मिंश्चिदिरिस्यादेशपरत्वं न स्यात्। एवं परस्समुदायस्य स्थानि

त्वादिति वाच्यं। एवयोरिति द्विवचननिर्देशेन संहितयोरेव पदयोरेव स्थानित्वावगमात्। अतएव द्वयोः स्थानिनोर्भि

न्नादिषु न त्ववद्वावादेशोमाभूतामिति त्रएकग्रहणं कृतं। तस्मादकारस्यापि स्थानित्वमस्त्येव। तदुक्तं। यो ह्युभयोः स्था

ने भवति लभतेसावन्यतरो व्यपदेशमिति। तस्मादेकादेशोपि रपरत्वं भवतीति स्थितं। स्यादेतत्। उक्तरीत्या अतउदित्युकारादे

इदंपक्षे पंचकुरोधेनोक्तं यस्तुतत्रकृतेरेफश्रवणमापाद्यं इत्यत्रगुणपक्षेसंयोगांतलोपस्याभावात्प

श.कौ.

ऽसाभिरपरत्वं स्यात्। तथा च विभक्तिसकारस्य रुत्वे कृते रेफस्य रो री ति लोपे ढ्रलोप इति दीर्घे सामाद्रः पितरीति चेत्। मेवं। रुत्वस्या सिद्धत्वेनाऽतस्येति सकारलोपे रेफस्य विसर्गे रारूपसिद्धेः। नन्वेवं मातुः कार्यमित्यत्र षत्वं स्यात्। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति सूत्रात्। न चायं प्रत्ययविसर्जनीय एवेति वाच्यं। अकारस्य प्रत्ययावयवत्वेऽप्यप्रत्ययत्वात्। हादेशस्य सुतरामतथात्वात् इति चेत्। उच्यते। ऋत उदिति एकादेशस्य परादिग्रहणेन ग्रहणात् स्तितावत्सा। तस्य प्रत्ययसंज्ञा सकारे लुप्ते तु अवशिष्टस्यैव प्रत्ययसंज्ञा। एकदेशविकृतस्योप संख्यानात्। स्थानिवद्भावादेशोऽस्य चादेशग्रहणाद्वा। अत एव पञ्चोपकारे लुप्ते अकारस्य प्रत्ययसंज्ञेत्युक्तं। तथा चाप्रत्ययस्येति षत्वनिषे धः सिद्धः। न चैवं प्रत्ययावयवस्थानिकत्वेऽपि प्रत्ययस्थानिकत्वाभावात् षत्वं स्यादेवेति वाच्यं। अप्रत्ययस्येत्यनुवादे परिभाषानुप स्थाने तस्यानियोगस्य दुर्लभत्वात्। अवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थत्वसंभवात्। नन्वप्रत्ययस्येति पर्युदासः। तथा च एवंविधत्वेन कादेशाग्रहणात् षत्वं स्यादेव। किं च प्रसज्य प्रतिषेधपक्षेऽपि सं भवति सामानाधिकरण्ये वेप्यधिकरणप्रसाम्याप्यत्वादप्रत्यययोगो विसर्गस्तस्य षत्वं स्यादिति वाक्यार्थः। तथा चाग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन विसर्गस्य प्रत्ययत्वाभावात् षत्वं। मातुः कार्यमि त्यादौ तु स्यादेवेति चेत्। इहेदं तत्त्वं। ऋकारादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दोऽज्ञापकः। एकादेशशास्त्रेण निर्दिष्टत्वात् परस्य षत्वं न स्यादिति यद्वा राम०
प्रसज्यप्रतिषेधे वेऽप्यधिकरणान्वयाविवक्षायैते। यत्तु भाष्ये लुप्यते अप्रत्ययोऽस्येति। यद्यप्येकदेशकृतं तद्व्याख्याने उत्वे कृते प्र

वर्त्तते इति भाष्ये कृतत्वान्माध्यमे प्रतीत्याऽयनेन गतार्थमिति भावः ३

वशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञकः। स च लुप्त इति तदुभयं चिंत्यं। इह सिद्धं तु प्रसंगे रपरत्वादिति पक्षे पघपरणादिरूपेण विधानात् भक्तत्वादिति कैवनासि। तथा पिसंप्रयोगो वेति पूर्वसूत्रोक्तरीत्या तत्तीपपक्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयं चिंतितं। तत्र अभक्त त्वपक्षे पराद्विपक्षे च वर्वर्त्तेरस्यारो रपरत्वोपरत्वे च कृते हलादिशेषेण रेफो न निवर्त्तेत। अभ्यासावयवस्यानादेर्हल एव तेन निवर्त्तनात्। तस्मादंतग्रहणमनुवर्त्य सर्वांतं पक्षस्यैवेहस्थापित इति संक्षेपः। अलोंत्यस्य। स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तदंत्यस्यालः स्थाने बोध्यं। त्यदादीनामः। सः। यः स्थानषष्ठीति किं। आर्धधातुकस्येट्। तच्च अकारा रवैमास्तत्। उदं च षष्ठ्या नेयोगे तिसूत्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते। अल इति किं। पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यादावंत्यस्य दस्य माभूत्। एतेनालं इति जसंतमाश्रित्य अलात्मकान्यादेशानंत्यस्य स्युरिति व्याचक्षाणाः परास्ताः। अंत्यस्य पदस्यापि प्र संगात्। किं चैवं लाघवार्थमलंत्यस्येत्येव सूत्रं पठेत्। अपि च अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपः। शाट्शतस्य संख्यादेरिति लोपो ऽपि लोपश्च सर्वादेशः स्यात्। ततश्च विरजीकरोतीत्यादि न सिध्येत्। यत्तु अल इति जसंतमिति पक्षे अनेकाल्शित्सर्वस्ये ति सूत्रे अनेकाल्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघवोपवर्णनं तदपि नाऽषष्ठीपक्षेऽपि डित्त्वं तत्र डिदेवानेकालेत्यस्य स्यान्न तु अडिदर्थमिति नियमाश्रयणेनानेकाल्ग्रहणप्रत्याख्यानसंभवात्। वस्तुतस्तु पक्षद्वयेऽपि अनेकाल्ग्रहणं कर्त्तव्यमेव। अन्यथा अतो

अलंत्यस्य परस्यात्र सत्यनवुभ्यामित्यत्र कश्चित् अलंत्यस्य विसर्जनीयस्यात इति बोध्यं निर्दिश्यमानस्यै तस्य मालर नेन स्थाने कात् आभाषासर्वस्य स्यादित्याश्लिष्टं त्येति तस्मिन्प्रणेतिः परास्ताः। भाष्यरी त्याऽनेकालसर्वस्येत्यनीमभावार्थं ५ अलोंत्यस्यत्यास्रुनिमत्तेनेष्टसिद्धेः २ वर्ष्णोकंतुप्रत्ययेत्यनमाऽत्रंशश्च मिलाप १

६४

स्वंतातङः सर्वादेशत्वं तस्यादित्यपि बोध्यं नात्परत्वेनैव साध्यते १ गुणवृद्धिसंप्रसारणाद्यर्थं ङित्वेऽपि विशेषः ५

श॰ कौ॰ भिस ऐसित्यादिषु पंचमीनिर्देशेऽनेकाल्त्वादेशः परस्यादेः स्यात् । इति अनेकाल्त्वग्रहणोपरत्वान्न सर्वादेशः । अत एव तस्मादित्युत्तरस्य
देरिति नियमस्त्रि । तथा हि । अलोंत्यस्येत्यस्यापवादौ । आदेः परस्य । अनेकाल्शित्सर्वस्येति । तत्र प्रथमस्योदाहरणं । ईदासः । बहो
र्लोप इति । आसीनः । भूयान् । द्वितीयस्योदाहरणं । अस्तेर्भूरित्यादि । अतो भिस ऐस् इत्यादेः परत्वात् सर्वादेशत्वे सिद्धं रामैरित्यादि । न
चादेः परस्येत्यत्राल इति न संबध्यतेऽनुवर्तमाने रामैरित्यादि साधनीयमिति वाच्यं । तथात्वे तिसृभ्यो जस इत्यादावतिप्रसंगात् तदेवं कार्यस्य
त्येत्यनुसंहारो व्याख्यातः । ङिच्चेत्यादि प्रथमसंदर्भानुगुणत्वात् । षष्ठी स्थान एवायमनुसंहारः । यास्थाने योगा षष्ठी सांत्यस्यालो
बोध्येति । अत्र पक्षे ङिच्चेत्यस्यायमर्थः । यत्र ङिदादेशो विधीयते तत्र या षष्ठी साऽन्त्यस्याल इति । एवमग्रेऽपि । ङिच्च । ङिदनेका
लप्यन्त्यस्य स्यात् । दध्रादेः । अनन्यार्थङित्वेषु तङादिषु चरितार्थमिदं तातङि परेणानेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते । ननु
त्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेध इति चेन्न । सत्यं । सर्वादेशेऽपि तातङि गुणवृद्धिप्रतिषेधरूपं प्रयोजनं संभाव्यते । तावता चरितार्थ
त्वेऽलं बितप्रवृत्तिकोयमपवादो यस्मिन्विषये उत्सर्गेण समकक्षतामापन्न इति युक्तो विप्रतिषेधः । यद्वा । एवहरित्यस्यानंतरं तिस्रो
स्यादिति वक्तव्ये ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति विप्रतिषेधो यत्नः । अस्तु वा विनापि विप्रतिषेधं सर्वादेशः । प्रदर्शितस्य राम॰
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्य सर्वादेशतायामंतरेणानुपपत्तेः । आदेः परस्य । परस्य यद्विधीयते तदादेरलो बोध्यं । ईदासः । अत्र त

अनन्यार्थङित्वेषु तङादिषु चरितार्थमिदं ङित्करणं प्रयोजनमिति भावः २ एवं च लोपवाङिच्चेत्यस्य तातङि कारोच्चारणसामर्थ्यलभ्यानुवादपरमेतदिति भावः नन्वत्र विप्रतिषेधार्थमेवेत्युक्तं मपीति न युक्तमिति तत्राह अस्तु वेति २
एरित्युत्तरत्र सर्वादेशत्वकरणं २

स्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । तेनादेरीकारः । आसीनः । अनेकाल्शित्सर्वस्य । अनेकालादेशः शिच्च सर्वस्य स्यात् । अस्तेर्भूः । भ
विता । इदम इश् । इतः । ङिच्चेति नियमार्थत्वे अनेकाल्ग्रहणमपवादविप्रतिषेधार्थमित्युक्तं । यत्तु हत्रिकारेर्जश्शसोः शिरिति
शीत उदाहरणं दत्तं । तच्चिंत्यं । सर्वादेशतां विना तत्र शित्त्वस्यैवालाभात् । सर्वादेशताया अनुपपत्तेरनेकाल्त्वेनैव णल् डादे
शीर्षवसिद्धत्वात् । तथा हि । णल् डौ शिप्रभृतयोऽपदाः सर्वादेशास्तदाप्रत्ययसंज्ञा । ततः प्रत्ययादित्वप्रयुक्ता इत्संज्ञा । ततो लोपः ।
तत एकाल्त्वे सत्यपि न सर्वादेशत्वक्षतिः । अयजीव्यवशिणे धायन्ते । अत एवाहिक तैर्त्रसादौ न सर्वादेशते युक्तं । शकारेणानुबं गुण:५
धेन इद् प्रभृतीनामनेकाल्त्वादेवसिद्धे शिड्ग्रहणं नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनार्थं । तेन दिव औत् । अर्वणस्तृ इत्यादे
न सर्वादेशतेति बोध्यं । ननु कथं ज्ञापकता । घसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येतदर्थतया शिद्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हि लो
प इत्युक्ते शिद्ग्रहणे संज्ञायां च कृते शित्त्वं तत्रानुपपन्नं स्यात् सत्त्वं निष्फलमिति । उभुटष्टित्ववदिति सिद्धांत इति चेत् । सत्यं । अने
कांतानुबंधा इति पक्षेनानुबंधकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य प्रयोजनाभावात्तदभिप्रायको लोप इत्येतदिति सिद्धांतः । एकांत
प२ त्वपक्षे तु उक्तरीत्या ज्ञापकताश्रयणमावश्यकं । घ्वसोरित्यत्र तु लोपइत्येव छेदः । लोपोऽपीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्
त्वादेशः । वार्त्तिकमते तु नानर्थकेऽलोंत्यविधिरित्येव सिद्धं । न चानभ्यासविकारे षितिपर्युदासस्यापि विषयः । लोपस्य विकारत्वाभावा

आत्मनेपदेष्वादेशसंबंधस्याकृपाणापीत्यंशाप्रयोजनाभावात्किमत इति ज्ञापनप्रयोजनमस्त्येतत्स्वेषितिभावः २

उपदेशेऽद्रूपत्वस्य सार्थकत्वाशिन्त्रेषाधवमन्ये। चित्वाद्दितिभावः २   तस्योद्ग्रहरय्यामात्रमेतेनाविंसमेतत ४

शब्द·कौ·

न्तःस्थानं तराय त्रिर्हिविकारः। यथा भवानामित्। अत्रैविपिपत्यैश्चितादिः। अत एवमस्य दशायां लोपो विकारस्य स्थाने गुणान्तः। लोपागमवर्णविका
रा हि वेदं परिपालयिष्यतीति। उक्तं च एषो दशादीति। सूत्रे कैयटेन। द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशाविति। वस्तुतस्तु उपदेशावस्थायामेवां
तरंगलोपेत्संज्ञा। अत एवोच्चरितप्रध्वंसिनोनुबंधाः स्मर्यमाणाः संत एव कार्यं निर्वाहयंतीति सिद्धांतः। इदं चोत्तरसूत्र एव कैयटेन स्फुटं।
तथा च दिव ओत्। अर्वणस्त्रसावनञ इत्यादेरेकाल्त्वादेकांतपक्षेपि न सर्वादेशता प्रसज्यते। एवं च नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनं
व्यर्थं। शिद्ग्रहणं च सुतरां। इदम इश्। इदंकिमोरीश्की। इति ईश्कीशोस्तु शकारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशतापाः प्राग्लोपः। यत्तु कृ
तेपि सर्वादेशे प्रयोजनाभावाच्छकारस्येत्संज्ञा न स्यादिति हरदत्तेनोक्तं। तन्न। लोपस्यैव प्रयोजनत्वात्। न चैवमुच्चारणवैयर्थ्यं।
सर्वादेशस्फोरणेन कृतार्थत्वादिति दिक्। तस्मादिह सूत्रे भाष्यकृतोऽभिप्राय श्लिष्टः। इह नानेकाल्शित्सर्वस्येति पठित्वा अंत्यस्या
देशिति चानुवर्त्य अनुसंहार इव निषेधे सर्वस्येति शक्यमकर्तुं।। ।। इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तम
माह्निकं।। ।। स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ। आदेशः स्थानिवत्कार्यं लभते प्रवर्तयति च। अल्त्वतीयांता इति नाप्यस्थानिनात्वल्पं वर्तते। राम०
शास्त्र २ तिवाक्यार्थलाभात्। पूर्वपदे केल्याद्युपदेशाप्रवृत्तौ सत्यामतिदेशो भग्यते तथ्वेदूपं स्यात्तल्लोः साधारणं न भवेत्। आ च क्षिपी
त्रा। अत्र हंते विधीयमानमात्मनेपदं अतिदेशाद् धृपि भवति। आङो यमहन इत्यत्र हि अल्नाश्रीयते। रामापेसादेशो सुपिचेति

हलाम्मितिशेषः। उत्तरसूत्रेण कृस्पष्टमेव ४   वस्तुतस्तूपदेशपदं किमा विशेषणमिति निश्चापना यो शिवदृत्यम

यमोरासुप्स्व आनि देशोन

सुपिवेत्यस्य

दीर्घे कृत्वे विधीयपि पंचनाद्यावित्यलाश्रीयते तथापि नतत्रतं इह प्रयुक्तासुपिचेत्यस्याप्रवृत्तिः। यादेशास्य पञ्चादित्वात्। सुप्त्वे केवला
त्तु उपदेशस्याप्रवृत्तिः। सुप्त्वं चेह यद्यपि एड्डुत्वस्मिन्नलिवर्तितेत्यापि न तद्दलोऽ साधारणं। अपामादेशसमुदाये विश्रांतेः। इदं च कार्य
कालपक्षाश्रयेणोक्तं। यथोद्देशपक्षे तु सुप्संज्ञायां अपि शास्त्रीयत्वात्तस्यैवेति दिश्यते। तत उपदेशेनेव दीर्घ इति न किंचित्कष्टं। ए
तेन अरुदितां अरुदित्तमित्यादावि डागमोपि व्याख्यातः। तत्रापि सार्वधातुकसंज्ञातिदेशसंभवादिति दिक्। धात्वंगकृत्तद्धिताव्य
यसुप्तिङ्पदादेशाः प्रयोजनमिति वार्त्तिककृतः। उदाहरणादिकं पंनतु परिगणनमिति भ्रमितव्यं। ज्ञेः सिचा इत्यादीनाम
संग्रहाय त्वेः। क्रमेणोदाहरणानि। अस्तेर्भूः। आर्धधातुके विवक्षिते। अत एवांगात्पृथग्धातूपादानं। धातुत्वाद्धातुप्रत्य
याः। भव्यं। केनकाभ्यां केः। अंगत्वादिना देशादीर्घत्वावाः। कृत्। प्रकृत्य। कृत्वा ह्रस्वस्य पित्तीति तुक्। अवघननं। तद्धितत्वा
त्तदंतत्वमपुन्नामामानिपादिकसंज्ञा। कस्मै। स्थानिवद्भावेनाव्ययत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याद्युक्तः। तत्तिद्ध्यं। स्थानेंत
रतमपरिभाषया गतार्थत्वात्। अधोध इति तदाहरणं। आम्रेडिक कृत्वस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात्तत्संभाव्यते। किंतु तत्रापि
फलं दुर्वचं। तस्मादधोधः काम इत्युदाहार्यं। अतः कमीति भाष्यस्य सत्वस्य अव्ययत्वात्सर्वुदासः। यत्तु वृत्तौ प्रस्तुत्येत्य
व्यपादेशोदाहरणं। तच्चिंत्यं। कामात्रस्यानव्ययत्वात्। तदंतविधेः सर्वैकवाक्यतया सिद्धांतितत्वात्। न च जहत्स्वार्थाया

तस्मादितिक्रियादरणायां महत्त्वार्म्भहिसभावस्तिभावः१

शब्द० कौ० इत्तौत्तत्वानर्थक्यात्तर्वेसर्वपदादेशास्त्वभिप्रायेणेदमितिवाच्यं। ह्रस्वस्यपितिकृतीतिलुगभावापत्तेरितिदिक्। सुप्तारामायातिङ्।
अपवर्तातिङः तत्वात्परत्वं। व॰नः। पदत्वाद्वत्वादिनन्वेवमधोधइत्यस्यापियदादेशत्वादेवगतार्थतेति चेत्सत्यं। गोवलीवर्दन्याये
नाव्ययग्रहणादितिदिक्। इह कार्म्यामित्यादावादेशः कार्यलभतेनोकिंनकेरित्यादौ लुपरस्यप्रवृत्तिपत्तीतिविवेकः। ननुवत्करणं
स्तु। स्थान्यादेशउत्तेनावतोपि अस्संयोगाल्लिट्किदित्यादाविववत्यर्थलाभात्। पदाङ्गः। परत्रपाशत्वः प्रयुज्यमानोविनापि अन्यत्र४
२।१ वर्तिवत्यर्थंगमयतीति। नच स्थानीआदेशंप्रतिपद्यतेइत्येववाक्यार्थः किंनस्यादितिवाच्यं। तत्रादेशविधायकेरेवगतार्थ
स्थानीबोधनं त्वात्। नत्वादेशःस्थानिरूपमापद्यते। वचनद्वयप्रामाण्यात्स्वविकल्पइतिवाच्यं वालिटीत्यारंभात्। नचक्तिउः स्यात्। आदेशः
स्थानीतिवचनद्वयप्रामाण्यात्सर्वत्रविकल्पापत्तौलिघेवेतिनियमार्थतेत स्यादितिवाच्यं। स्वमपिविभाषालुङ्लङोरित्या
घप्राप्तविभाषासु वाग्रहणाद्वे फल्यापत्तेः। अस्ति भूस्यां रूपद्वयसिद्धावस्तेर्भूरित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेश्च। अत्राङ्ग। वत्करणाभा
वेस्थानीआदेशस्यसंज्ञास्यात्। प्रायेणाद्यस्मिन्यादेसंज्ञासूत्राण्येवारभ्यंते। ततश्चाङोयमहनइत्यात्मनेपदं वधेरेवस्यान्नतु राम०
हंतेः। नचस्वं रूपमितिहंतेरपिग्रहणं। अशब्दसंज्ञेतिनिषेधात्। नचस्थानिनःसंज्ञात्वेसिद्धंधर्मिणामित्यादिन्यायवाधः
अनेकशक्तेः शब्दस्यशक्तत्ववच्छेदेनसंज्ञित्वविनियोगइतियत्तेसंज्ञायाएवोद्देश्यकोटिनिवेशात्। नचैवमाङोवधिपूमइत्येव

अत्रापिवेधाविभागेन लुङ्लङोरेवेतिनियमार्थत्वात्सिद्धिरित्येत्ताया॰ फलस्यसत्वाद्यचिंसमेतेतिकिञ्चितर॥ अतिदेशस्त्वाणामस्मिन् ॥ पाठस्तुपदीतिपदस्तुहसमेतिस्यपदसनाघंता॰
आदिग्राहणमपिस्थानिवारितमार्थपालुङ्कंरोपइत्यादो१ आदिनाभाष्यस्पदशौयाचितःसंज्ञीपरोवारितःसंज्ञेलादिः२

लोकेप्रकृत्याविकृतिग्रहणस्यैवदृष्टत्वादिप्रकृत्यमितिकेचितर॥

इष्टापादितिवाच्यं। वधहिंसायामितिभौवादिकस्यापिग्रहणापत्तेः। नचैवमाङोवधयमइतिपठतां अकारस्यविवक्षितत्वाद्धनभोवा
दिकेतिप्रसंगइतिवाच्यं। सकलहंत्यादेशसंग्रहार्थमाङोयमहनइत्यस्यैववाच्यत्वात्। तथाचावधिष्टवदाजघ्नेइत्यत्राप्यात्मनेपदं
सिद्धं। तथाहि। हंतेर्लिङिल्लसामान्यापेक्षत्वाद् तरंगत्वान्निबादिषु कृतेषु परत्वनित्यत्वाभ्यांवधादेशात्करीतिबाधित्वालिटिधातोरि
निस्तदानादि तिद्धिः प्रयोगेः भ्यास्यचुत्वेः भ्यासात्परस्यघत्वे एकदेशविकारासंभवेनसमुदायस्यसमुदायादेशत्वाद्धंत्यादेशत्वं। ततोवधिना
तिभाव४ महतुल्ययोगक्षेमतेतिदिक्। अस्तुवास्याभिन्नं आदेशः संज्ञा। तथाप्यनिष्टत्वं तुल्यमेव। तथाहि। अस्तिवृक्षीत्यत्रस्यातिप
देनचक्षिउडे वस्यते। कृत्रिमत्वात्। तथाचसमचक्षिष्टेत्यत्राङ् स्यात्। अख्यतेत्यत्रचनस्यात्। नचैवंचक्षिङः इत्येवशब्रूयात्।
अनुबंधनिर्देशेनापियङ्गमारणसंभवादितिवाच्यं। स्वमपिगाङ्कुटादिसूत्रेगाङाइङ्गादेशग्रहणापत्तेः। इङ्त्यवचनसा
मर्थ्यादुभयगतिः स्यात् गमेरिट्परस्मैपदेष्वित्यत्रतुइणिङ्कामेवग्रहणंस्यात्। तस्मात्कर्तव्यमेववत्करणं। नन्वेवं
करणाभावाधीनलाघवानुरोधात्संज्ञाप्रकरणादन्यत्रैवस्थानिवद्भावप्रकरणंक्रियतामितिचेन्न। तथासतिआदेश
ग्रहणंविनावाक्यार्थानिर्वाहेवङ्गोरवापत्तेः। सिद्धांतेतुआदेशग्रहणमतिरिच्यमानंआनुमानिकसंग्रहार्थंभवतीति
नद्वलेनएकदेशविकृतस्योपसंख्यानमितिवार्तिकंप्रत्याख्यास्यते। अपिच। काममतिदिश्यतांवेतिवक्ष्यमाणमपिवत्कर

नन्वेवमपुभयोर्ग्रहणंस्यादितिवाधः एकस्यैवग्रहणेमानाभावादिति वेन्नउभयोरपिग्रहणस्य चक्षिङ्इत्यत्रैवक्षिङः शुभस्महोता
लथाचस्यानिग्रहणसामर्थ्याल्लस्थानीरेवग्रहणंनतुस्थानिनइतिभावः। नन्वेवमपुभयोर्ग्रहणंस्यादितिसंकराद्यः एकस्यैवग्रहणेमानाभावादितिवेन्नउभयोरपिग्रहणस्यचक्षिङ्इत्यनुकमावविनमइतिमापत्तोर्मूर्कः ६
देशइत्यादिकत्सिद्धे नोदेयाःस्थानिवदित्यादिसिद्धेनादेशमध्याविकायेलाभात्सूत्रुवत्करणाभावेनदर्शोवसादकता स्यात्क्तिनेवेतिवाचमतेरव्यापकमनइतितुलबोधातुकमावविनमइतिसारक्तोर्मूर्क
सार्भार्थात्लाघवमत्रपाठेभवतिदि

घुमास्थेस त्राकि॰ तीसत्युक्ततिथा वगाङ्ग्रहणमपिव्यर्थमित्युपरू
त्यर्थविभाषेणेर्यरिसाहीनांद्   अनिदेशेऽलुकि कार्यानिषेधः सिध्यतीतिभावः २

शब्द॰कौ॰ णपत्तं इति दिक्। स्यादेतत्। यदि संज्ञाप्रकरणे वक्तरणं विना अतिदेशालाभस्तर्हि कित्ङित् इत्यादौ का गतिरिति चेत्। उच्यते। किदि
ति न संज्ञा अन्त्यकार्ये ङितिज्ञापकात्। नहि त्वकः कित्संज्ञाप्राप्ता या निषिध्येत। ननु मृजुमृदेति प्राप्ता सा निषिध्यतां वचनद्वयसार्थक्या
य च विकल्पोस्त्विति चेन्न। मृजमृदेत्यत्रैव वाग्रहणस्य संभवात्। किंचैवं निष्ठा शीङ्स्विदिमिर्थं स्यात्। नहि शीङादिभ्यो निष्ठायाः
केनचित्संज्ञाप्राप्ता एवं ङिदित्यपि अतिदेशः। किस्साहचर्यात्। किंच ङिदित्यस्य संज्ञात्वे ग्रहिज्यादिसूत्रे ङ्स्येव ग्रहणं स्यात्।
कृत्रिमत्वात्। तथा च न वशा इति सूत्रं व्यर्थं स्यात्। वावश्यत इत्यत्र संप्रसारणप्राप्तेः किंच ङितीत्यत्रास्याग्रहणं स्यात्। सं
ज्ञारूपस्यानुच्चारणात्। तथा च गाङ्कुटादीत्यत्र कुटादिग्रहणं व्यर्थं स्यात्। बहुगणेत्यत्र तु संख्यवत्यतिदेशः। अन्यथा हि घुमा
दिवदेकाक्षरस्यापि एवं संज्ञायाः कर्तव्यतापत्तेः। किंकिनौ लिङ्वत्यादि तु न संज्ञाप्रकरणं तेन लिङ्वदित्यतिदेशो निर्बाध इति दि
क्। आदेशग्रहणं किमर्थं स्थानिवदिति एतावतैव संबंधिशब्दमहिम्ना तल्लाभात्। यथा पितृवद्धीने इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते
इति चेत्सत्यं। द्विविध आदेशः। अस्तेर्भूरित्यादिः प्रत्यक्षः। तेस्तु रित्यादिस्त्वानुमानिकः। अत्र हि इकारेण कारान्तः स्थान्यनुमीयते। उ
कारेण चोकारान्त आदेशः। तथा च ते स्तु इति फलितोर्थः। तत्राहत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य। आ रामः
देशग्रहणसामर्थ्यात्तु भयपरिग्रहः। तेन पचतु इत्यादेः सिद्धं तत्वात्पदसंज्ञा सिध्यति। ननु एरुरित्यादिर्यथाश्रुतमस्तु। एकदेश

नन्वेवमप्येऽनेकाल्त्वस्त्राऽसर्वस्येत्यनुवर्ततां व्यर्थमिति यदेशग्रहणमिति चेन्न आदेशग्रहणं वाक्यभेदेन पुनः स्थानिवद्भावबोधनार्थं अनल्विधाविति भेदः शेषः तत्स्थं अतिदिश्यमानकिञ्च स्वकार्यभावः तेनाद्
नित्यमत्रापि कस्तस्थाने तस्थं तु इदं नहः पचतु तओस्ते निमित्तपदस्य लधिकं सर्वेषीयमानोनिपातस्तेमम्यादिश्य २

स्थानी आदेशी इत्यवरतारस्यर्थः १   घोर्लोपोनार्थबहुत्वं त्वं २

विकृतस्यानन्यत्वाच्च परत्वं भविष्यतीति चेन्न। अर्थवत्त्वेन स्थान्यादेशिभावविश्रान्तेर्वाच्यत्वात्। तस्यैव प्रसंगसंभवात्।
तथा हि षष्ठी स्थानेयोगेत्युक्तं। स्थानं च प्रसंगः। स चार्थवतः। अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात्। यद्यपि ह्लोः सिज्ज्ञादावसंभवी त
था पि तत्र संभवेत्यपि प्रयुक्त एव प्रसंगो भाव्य इति आदेशग्रहणेनैव ज्ञाप्यते। उक्तं च। सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पा
णिनेः। एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते इति। पदमिह अर्थवत्। पद्यतेनेनेति व्युत्पत्तेः। यद्यपि सर्वविकारे सुतरामनि
त्यत्वानुपपत्तिस्तथापि हि विकार एव नास्तीति तात्पर्यं। तथा च वार्तिकं कार्यविपरिणामाद्वेति। कार्यमिह ज्ञानं। योग्यता
बलात्। तथा च ज्ञाननिष्ठं स्यादिविनाशादिकं विषये आरोप्यत इति भावः। नन्वेवं बुद्धिविपरिणाममात्रस्य स्थान्यादे
शिभावत्वे अपवादे एषूत्सर्गकृतं स्यात्। ~~तथा च ज्ञाननिष्ठं स्यादिविनाशादिकं विषये आरोप्यत इति भावः। नन्वे~~
~~वं बुद्धिविपरिणाममात्रस्य स्थान्यादेशिभावत्वे अपवादेषूत्सर्गकृतं स्यात्~~ तथा हि। क्तप्रत्ययान्तादपि अणं तत
प्रयुक्तो ङीप् स्यात्। अत्राहु वार्तिककाराः। सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् इति। षष्ठीस्थानेयोगेत्यनुस्त्रेरि
ति भावः। न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते। नाभिन्नभं चेत्यादौ तु षष्ठ्याः स्थानेप्रथमा बोध्या। विश्रवणार
वणोत्पादिनि तु शास्त्रांतरोणिप्रत्ययनिषयाणि बोध्यानि। विश्रवः शब्दात्तुमत्ययोनभवति। अनभिधानादिति भावः।

व्या॰ सु॰ कौ॰ तथाचविहरणस्मश्रइतिसूत्रेभाष्ये। वालवायोविदूरं चप्रकृत्यंतरमेववा। नवैतत्रेतिचेद्दृष्टा जित्वरीवदुपाचरेदिति। अस्मिं
श्चपक्षेषष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाविधीयंतेइतिहेतुरित्यत्रभाष्यंयथाश्रुतमेवसाधु। यत्तुस्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेश
त्वमित्येवंपरतयाकैय्यटेनभंक्त्वाव्याख्यातं। तदत्रत्यपक्षांतराभिप्रायेणोन्नेयं। अथवायनः। शिलकरणेनायकं। अप
वादेनउत्सर्गस्यतनेति। नचापित्वनिहत्यर्थंतदितिवाच्यं। नित्वादेवतत्सिद्धेः। नित्वंस्यात्युदात्तार्थं। इयनः पित्वेतुपित्वादे
वानुदात्तत्वेलसार्वधातुकानुदात्तेचधातुस्वरेणैवसिद्धेकिंनित्वेन। नन्वानेकाच्त्वविशेषः। इवादेशेतदभावात्। वा
च्यंतुवर्ज्जनिइत्यस्त्री। तिवेत्ता वा शाहुस्वविकल्पार्थत्वात्। नचम्याद्दिपाठेनसिद्धेरत्रक्षेप्यपर्थ्या। म्यादिषावस्यहस्वेहम्यः स
स्तनोरित्यादितगणाकार्येउपक्षीणत्वात्। नन्वेवंततोवाहूस्वमानासाभवश्चालम्पविक्षतेति। भद्दिप्रयोगानुपपत्तिरिति
चेन्न। तत्रवाशाहूस्वेवार्थतयाकायमपमानेवनतुतथा। किंतुछलनार्थमागतेसर्थात्। अत्रकेयटः। ताच्छील्यादिविष
येचानशिश्यनोनित्वंप्रकृतेराद्युदात्तार्थंस्यादिति। तत्रहिलसार्वधातुकाभावादनुदात्तत्वाप्राप्त्याचितइत्यंतोदात्तत्वमेव
प्राप्तंइष्टंच। तत्रानिष्टार्थमेवनित्वंकिंनस्यादितितत्स्याशयः। नत्वेतद्युक्तं। अन्यत्रविकरणेभ्यइतिपर्युदासेनान्त्यस्वरस्यउ राम॰
क्तत्वात्। नचनित्वसामर्थ्यात्तद्बाधः। लसार्वधातुकेचरितार्थत्वात्। तत्रस्थानिवद्भावेनपित्वेनगतार्थत्वेनेतिचेन्न। उ

ति
हमित्येनादिश्यापर्युदासयोरन्यतरस्मिन्नवश्यवाच्येऽतिदेशवाधस्यैवन्याय्यत्वात्। एतेनान्वाधेतेनोत्तरानित्तिन्यायाच्च।
यत्तुकेचित्स्वानन्तरंतत्साधुदात्तत्वमिष्टमित्येवंपरतयाकैयटग्रंथंव्याख्यायविकरणेभ्योऽन्यत्रेतिपर्युदासस्तुयत्रविकरणः
स्वरभाक्तद्विषयः। इहतुविकरणांतमेवस्वरभाक्। सोवर्यःसत्तपस्त्तरंतत्सप्तम्यइतिसिद्धांतादित्युक्तंतदेतन्निर्मूलंधु
संज्ञास्त्रत्रशेषस्थेनाखररसत्रस्थेनचभाष्येणविरुद्धंचेत्युपेक्ष्यं। किंचआतोनुपसर्गेकइतिकाप्रकृत्यादस्यणापोऽप्रगीति
रकः। किंकारणंनापकंनापवादेउत्सर्गकृतंभवतीति। अनल्विधाविति। किं। तेनतस्मात्स्यातस्मिंश्चविधौमाभूत्। तत्रअला
विधौयथाद्यौरस्केन। अत्रसोयदादाविति विसर्जनी। यस्यस्थानेविहितस्यसकारस्यस्थानिवत्वादिसर्ज्जनीयः स्यात् अटस्य
परेआरह्याडाय्यरतिरात्वंप्राप्तं। अलः परस्यविधौयथा। द्योः पंथाः सः। अत्रहल्ङ्याद्भिलोपोनभवति। अलोविधौयथा।
दिवउत्। धुकामः। लोपोव्योर्वलीतिलोपोनभवति। उत्वविधानेतुअहर्विमलद्युरस्यादौचरितार्थ्यं। अलिविधौयथायजेः
कः। इष्टः। कइष्टइत्यत्रसंप्रसारणस्यस्थानिवत्वात्कोयष्टेत्यादाविवहशिचेत्युत्वंनभवति। सइष्टइत्यत्रएतत्तदोः सुलो
पोनभवति। अनल्इत्युक्तेपिसंबंधसामान्येषष्ठ्याप्रागुक्तानेकविभक्त्यर्थसंग्रहोपपत्तेपिसंभवतितथापिविधिशब्दोपा
दानमप्राधान्येनाप्यल आश्रयणेनिषेधार्थ्यं। तेनप्रपठ्येत्यादिसिद्धं। अत्रहिवल्वलोहेरित्यप्राधान्येनालाश्रितः नतुप्राधा

धर्म

९९ पितृत्वं त्याप्य त्यात्स्या । निषिद्धा... नेपेच्यो सिद्ध पुनः आदेशु स्वनं तापकं

शब्द्कौ० नेना । सादेतत् । स्यान्यनुबंधकार्याण्यपि तर्हि निषिध्येरन् । तथा च मरीच्येत त्रस्यानि वद्भावेन कित्वं न लभ्येतेति चेन्न । अने गुणान्नेष ५:

कांता अनुबंधा इति पक्षे अन्तबंधानां स्थानिवत्त्वाभावात् । एकांतपक्षे पि अंतरंगेण लोपेन आदेशसंबंधात् प्रागेवानुबं

धानामपहारात् । नल्पपीति लिंगाच्च । यत्तु लोप एव पि च्चेति ज्ञापनमुच्यते । तत्सांक्षिकं । अपि हृद्वचनसामर्थ्यात् स्थानेंतरतमप

रिभाषया प्राप्तं अनुदात्तत्वं न भवती तस्यापि सुवचत्वात् । यद्यपि सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति सिद्धांतः । तथापि स्थि

तसामान्यप्रयुक्तधर्मैस्तद्व्याप्यव्यापकसामान्यधर्मैश्च विध्याकांक्षापूरणे सति अनुपस्थितस्य विशेषस्य ग्रहणे प्रमा

णाभावात् । अतएव ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमित्युक्ते माठरादिविशेषकार्यं नातिदिश्यते । अतएव चाऽशंसा

यां भूतवच्चेत्यत्र भूतसामान्ये विहितयोर्लुङ्लिटोः प्राप्तावतिदेशेन तु भूत विशेषविहितयोर्लङ्लिटो रपीति सिद्धां

तः । तथा पीहसूत्रे नल्पपीति लिंगाद्विशेषोप्यतिदिश्यते । कितिपरतो विहितमीत्त्वं निषेद्धुं हि नल्पपीत्यारभ्यते । कि

त्वं च त्वाविशेषधर्मः । सिद्धे तदभावान् । तेन प्रदीव्येत्यादि सिद्धं । तस्मान्नल्पपीत्येव सूत्रे विशेषातिदेशे अनुबंधका

र्यातिदेशे चेत्युभयत्रापि ज्ञापकमिति स्थितं । यत्तु प्राचा । अनल्विधाविति निषेधो विशेषातिदेशज्ञापक इति । तच्चिंत्यं । यदू रामं०

द्येशस्केन कं न तिदेष्टुं । ब्राह्मणवत् । न हि ब्राह्मणस्याग्रभोजनादौ निमित्तभूतं ब्राह्मणपदवचनं शतेनापि क्षत्रिये तिदे

शोधपत्रं

इत्युक्तं भाष्ये... [illegible] ...विशेषणं तदा ४ स्वदनमवत्याद्धि... [illegible] ...प्रकृत्तिप्रत्ययौ चास्मिन् ... [illegible] ...न्यास्यैवसिद्ध: ६

इत्यादिरीत्या तु न लक्ष्यते ।

ष्टुं शक्यते । प्रत्ययवत्त्वं नत्वत्र त्रापि प्रकृतिगतं निमित्तं ङिः त्वादिन स्यात् तेनेति दिष्टपत्रो । किंतु प्रकृतिगतमेव तत्सना व्यवधाने सत्यपि

आत्मनेपदं प्रवर्त्तयतीत्येतावन्मात्रमतिदिश्यते । एतावतैव च निमित्तातिदेशोयमिति व्यवहारः । न चायं कार्यातिदेश एवास्तु

आत्मनेपद / स्पाति ९९ मिति वाच्यं । चिक्रंसते प्रचिक्रंसत इत्यादावतिव्याप्तिप्रसंगात् । निमित्तातिदेशपक्षे तु अनुपसर्गात् प्रपूर्वश्च क्रमिरेवेह सनाव्य

वहितो प्यात्मनेपदं प्रवर्त्तितवानिति स्तुं क्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते इति नियमादिरानभवति । निमित्तं हि तत्र फललोपहि

तमेव गृह्यते न तु स्वरूपयोग्यमात्रमिति वक्ष्यामः । सिद्धं त्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधादिनिवृत्तिकिरीत्या

तु इहापि कार्यातिदेशतास्तु वचा । स्याप्याचेतितत्त्रैव वक्ष्यते । व्यपदेशातिदेशस्तु आद्यंतवदेकस्मिन्निति । एकस्मिन्न

पि आदिरंत इति च व्यपदेशोतिदिश्यते तत्तत्सूत्रैरेव कार्याणीति भावः । तथा च प्राचः । आद्यंतवद्व्यपदेशो निमित्तं सर्वत्र

स्मृत इति । एतच्च निर्मूलमिति तत्स्मिन्नेव सूत्रे हरदत्तः । तस्यायं भावः । कार्यातिदेश एव तत्र युक्तः । सर्वातिदेशानां कार्या

र्थतया कार्यस्यैव प्राधान्यात् । अतएव कार्यातिदेशाभ्युपगमे यत्र बाधकाव तारस्तत्रैव प्रकारांतरानुसरणं । न बाधं तं

बाधकं २ व तत्रैत दस्मि । प्रत्युत व्यपदेशातिदेश पक्ष एव बाधकं । तथाहि । कुरुते कुर्वे इत्यादावृत्व व्यपदेशेन आदिव्यपदेशस्यास्तु

तयापि श्रंसो । ज्ञादिर्यस्येत्येवं रूपस्य बहुव्रीहेर्घस्यभावाद्धि संज्ञाया अभावे दीर्घत्वं न स्यात् । कुर्वतेत्यादौ दृष्टसरेरे

[illegible] ...कार्यातिदेशपक्षे... [illegible] ...कार्यातिदेशाभ्युपगमे दिशाः २

शा॰ कौ॰ त्वास्वस्य कार्यातिदेशो तु न कश्चिद्दोष इति। तादात्म्यातिदेशस्तु भिन्नयोरभेदातिदेशः। सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे इति यथा। तेन पत्ते दिवो
दुहितर्मर्त्तभोजनमित्यादौ आमन्त्रितस्य चेति आष्टमिकस्वरेणापदादस्यामन्त्रितस्य क्रियमाणो निघातो दिवो दुहितरिति समुदा
ये प्रवर्त्तते। शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवत्कर्मणेत्यत्र याहिको वक्ष्यते। कार्यातिदेशो गोतो णित् इत्यादिः। रूपातिदेशस्तु द्विर्वचनेचि तत्र
न्चक्रो ष्टुरित्यादिः। तदिह कार्यातिदेश एवेत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत्। उच्यते। कार्यस्य प्राधान्यात्तदतिदेश स्वापो अतिदे
शांतरे बाधकसत्त्वाच्च। तथा हि। निमित्तव्यपदेशातिदेशो तावत्प्रासंगिकात्वितुक्तं। शास्त्रातिदेशोप्येवं। तादात्म्यातिदेशस्तु द्वयोः
सहावस्थितयोः स्यात्। सुबामन्त्रितयोरिव। इह तु स्थानी आदेशो नापद्यत इति तदसंभवः। रूपातिदेशो तु आदेशविधानं व्यर्थं
स्थानिवत्६ स्यात्। न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः। विभाषा लुङ्लृङोरिति विकल्पारंभात्। तस्मात्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितं। एवं तु स्या
न धातुवपर् सकारेणोक्तं व्यपदेशातिदेशः संज्ञापक्षे पर्यवसन्नः। स च वत्करणसामर्थ्यादेव न भविष्यतीति। अत्रेदं वक्तव्यं। अस्तीह संज्ञाप
क्षादैक्षम्यं। तथा हि। आङो यमहनः इत्यादौ वधेर्वध आङ्ग्रहणां स्यात्तस्मात्तु हंते।। तथा केन कस्मादित्यादौ अंगकार्यादीनि न स्युरिति सं
ज्ञापक्षे दोषद्वयं। न चेदं व्यपदेशातिदेशोस्ति। स्वं रूपमिति वचनाद्धि हंते हैति रेव संज्ञा। तद्व्यपदेशस्य च धातवत्यतिदेशो तु भाष्या राम॰
मात्मनेपदं लभ्यते। न तु हंते स्वा। एवं स्थानिनिष्ठानां धात्वंगादिव्यपदेशानामादेशो तिदेशाद्धात्वंगादिकार्याण्यपि सुलभान्ये

स्थानिनो इदं तत्त्वाभावात् २

प्रतिषेधः

प्रकृसंतरमित्यादि२

वात्। तस्मात्प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमित्येव तत्त्वं। अत्र वार्त्तिककाराः। तस्य दोष इत्युपक्रम्य तत्परे ग्रह उभयप्रतिषेधः। ग्राबृह
णोर्दीर्घः। आङिभुवोरिट्प्रतिषेध इत्यादिषु। तत्र उभयत्र श्रेयस्थानातिप्रसंगस्तथा सर्वादिगणव्याख्यावसर एवोपपा
दितं। ग्राग्रहणोपिज्यादेर् आप्र इति दीर्घप्रश्लेषादतिरवद्वेनातिखद्वेत्यादौ नातिप्रसंगः। न चैवमपि अतिखद्वापित्
त्रदोषतादवस्थ्यं। उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेत्तदादिनियमसत्त्वात्। न चैवं प्रश्लेषवर्णानैव्यर्थ्यं। अतिखद्व इत्यादौ त्र्यंगाधिकारवि
रहेणाव्ययत्वा ह्रबंतात्परत्वमाश्रित्य हल्ङ्याद्भिलोपापत्तेः। नहि तत्र विशेषणाश्रयणं युक्तं। यः सः इत्यादावतिव्याप्तेः पीसे यि हि न५
त्यादावव्याप्तेश्चेत्युक्तं। अत एव सूत्रकारोपि तत्र दीर्घग्रहणं कृतवान्। दीर्घप्रश्लेषस्तु तत्सत्ता व्याख्यानाय वार्त्तिके इत्यन्ये तेन प्र
ता पुंक्तं चेतत्। वार्त्तिकमते अतिखद्वायै इत्यादावंगाधिकारबलेन कथं चिन्निर्वाहेपि जरसे। न मे। एते इत्यादावतिप्रसं
आकारश्लेषे प्रकरणं गस्य दुर्वारत्वात्। सुतामिच्छन् सुतीरित्यादौ सुलोपापत्तेश्चेति दिक्। आङिभुवोरिति वार्त्तिकं तु इत्यं भाष्यकाराः प्रत्या
चख्युः। आस्येत्यत्र आहः स्थानिवद्भावेन प्राप्तेपि बुवरीश्चन भवति। आहइति ज्ञापकात्। तेन हि झलो दोपरेण्यत्वं विधीयते। स्य
न च हृतेपीटि भूतस्य वर्गस्य झलादित्वात्यकारोस्त्विति वाच्यं। एवं हि सति आध्यमेव विदध्यात्। लाघवात्। तिबादीनां प
वानामपि झलादित्वं याणोला सीनामपि भूतस्य वर्गस्य झलादित्वात्। तस्मादाहस्य इति ज्ञापकादाहेरीड् भोस्थानिवद्भा

मवेरितिपाठे इद्दोन्यद्यद्विधिसेनेन दीर्घभिन्नोष्ट्स्वादिरेव गृह्यते यच्च जरसेइ सस्य सत्वमतो इत्याद्दीर्घः अरू वैरवलाः सुतामितिप्

सोमेनेतिस्थितं॥ अस्तेर्भूरिति विहितस्य भुवोपि स्या निवृत्तनिषेधोन वक्तव्यः॥ अस्तिसिचोपृक्तेइति द्विसकारकनिर्देशोनसकारांतादे
वास्तेः परस्येड्विधानादितिस्यादेतत्॥ अस्सस्इति सकारद्वयनिर्देशोधातुत्वाभावात्ग्नि वेवानुपपन्नः पदमध्यप्रविष्टेन सका
रेण सिचोविशेषणासंभवेसिजाश्रयस्यईटः प्रसंगश्च॥ नचास्तेः सांतत्वेन विशेषणसामर्थ्यात्सिच्यउक्तोपीणनेतिवाच्यंत
थापिसतंत्रस्यभवतेरतिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्॥ तथाचार्थभेदाभावेपिस्वतंत्रास्वतंत्राभ्यांभूभ्यामभूवीदभूदिति रूपद्वयाप
त्तिः॥ यत्तु एतद्दोषोपन्यासएवकिंमाधवाचार्येरुक्तं॥ सिचोल्पाच्कत्वाद्बहुविषयत्वेन अभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये अ
स्तिसिचइतिवचनात् तंत्रादिनाविधमानं सिचइत्यपदंर्थोलभ्यते॥ अतएवास्निप्रयोगोपिसार्थकः॥ अन्यथाहि सिजस्तिभ्यामि
त्येवब्रूयात्॥ नचैवमसतावस्यतोवातिप्रसंगः॥ विकरणाव्यवधानेन ताभ्यांपरस्यापृक्तस्यार्वधातुकस्यासंभवादिति॥
तच्चिंत्यं॥ एवमपिस्निपृप्रत्ययासमाधानेन द्विसकारको निर्देश इतिभाष्यस्यानिर्वाहात्॥ एतेनसिच्च अस्तवतिचस॥ समाहा
रद्वंद्वेलुप्तपंचमीकंपदं॥ अयस्यपादित्वेनभत्वात्कुत्वजश्त्वे॥ अस्तिचतत्सिजस्त्वेतिकर्मधारयः॥ तेनलुप्तोत्तिचोभ्
वेनापत्त्यात्कृत्तेश्चपरस्यनेतिकल्पनापिप्रत्युक्ता॥ उक्तरीत्याहूपसिद्धावपिभाष्यानिर्वाहात्॥ तस्मादिह भगवतोभिप्रायां राम॰
तरमेववक्ष्यामिति॥ ॥अत्रोच्यते॥ अस्तिसिचस्सस्इतिच्छेदः॥ सांतादस्तेः नतुकृतभ्वादेशात्॥ सांतात्सिचः अप्रयमाणा

हितियावत्॥ तथाचसिचस्सस्यानंतरं सकारःप्रश्लिष्यते॥ नतुश्निपःप्राक्॥ येनमाधवोक्तः श्निप्रत्ययान्नुपपत्तिरूपोदोषः
स्यात्॥ अतएवसिचोपृक्तइतिद्विसकारको निर्देशइत्युक्तं भाष्ये॥ अन्यथाहस्तीतिनिर्देशइत्येवब्रूयात्॥ नन्वेवमस्तिसिचो
पृक्तेइतिसंहिताकथंनिर्वहतीतिचेदित्थं॥ संयोगांतस्यलोपइति द्वितीयः सकारोलुप्यते॥ ननु लुप्तविभक्तिकंसइतिपदं॥
नचैतत्संयोगांतं॥ तथाचसंयोगांतंयत्पदंतस्यविधीयमानोलोपः कथमिहस्यादितिचेन्न॥ संयोगांतस्यपदांतस्यलोपः
स्यादितिव्याख्यानात् संयोगेतिहिलुप्तषष्ठीकंपृथक्पदं॥ संयोगस्यपदस्येत्युभयंचांतस्यविशेषणं॥ एवंस्वचसूत्रकृतो
प्याशयः॥ यदिहिबहुव्रीहिरयंपदंचान्यपदार्थइतिवृत्तिकारकृतंव्याख्यानंसंमतंस्यात्तर्हिअंतग्रहणंनकुर्यात्॥ संयो
गेनपदविशेषणादेवतदंतलाभात्॥ अपिचसरूपसूत्रेएयक् सर्वेभ्योविभक्तावेकशेषइतिपक्षेस्वस्सस्इतिप्रसज्येते
त्याशंक्यसंयोगांतलोपात्सिद्धमितिभाष्यग्रंथः प्रकृतव्याख्यानेएवानुकूलः॥ यच्चात्रकैयटोवक्ष्यति॥ वस्तुतः संयोगांत
८३ स्यलोपात्हैंद्यादिलोपादिति॥ नत्तुमूलस्वरसविरुद्धं॥ अत्रव्याचक्षतेश्लुपक्रमात्पपरितोषअत्तवञ्जतएवहलंतस्सूत्रे
अन्योन्याश्रयोद्धारार्थअंत्यलकारस्येत्संज्ञायांणलोलितंस्वरार्थंक्रियमाणंतापकमितिमञ्जत्यननुलकारःश्रवणा
पत्तिवेत्याशंक्यअपृक्तंहल्तितिहल्ग्रहणंग्राल्यात्तयेक्रियमाणंणलोपृक्तंतांज्ञापयतीतिवक्ष्यति॥ तस्याद्वयमाशयः॥

हलङ्यादिभिरित्यत्र

यदिलकारःश्रूयेत्…पृक्तलोपेनैवेतिकिंहल्ग्रहणेन॥

विसर्गमेतदस्यः सरलाप्रभितिभासे: २

शब्द·कौ० भेत्तेसादौ द्वादेशो हल्यहणस्यव्यावर्त्तनिसंभवति। सुनिसी। तिप्रत्यये: प्रकृतेरा स्ये पेराग हलंतापाः प्रकृतेः परेषांसादीनांलोपः। न
चडादेशांप्रतितासंतापकृतिरिति। एवंचेह द्वस्सह इत्यस्यप्रकृतित्वाभावात्कथंहल्ङ्यादिलोपः। अस्तिं चोरुक्त इति द्विसकार मि२
कनिर्देशइतिप्रकृतत्वं थोपि उक्तव्याख्यायामनुरूपएव। नन्वस्तु कारीत्यासंयोगांतलोपः। तथापितस्यासि द्वत्वाद्रो रुत्वंदु
र्लभमितिचेन्न। संयोगांतलोपो रो रुत्वे इतिवार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात्। हरिवोमेदिनं स्वस्यादिवत्। सिचोएक्त इतिप्रकृत
निर्देशएवचवार्त्तिकोक्तार्थज्ञापको बोद्धव्यः। अथवा अस्तु हत्तिकारोक्तएवसंयोगांतस्यलोपइतिसूत्रार्थः। अंतग्र
हणं तुप्रत्येकं संयोग[redacted]संज्ञेतिपक्षेसंयोगावंतौ यस्येति द्वित्वावगतये स्तु संयोगसंज्ञासूत्रेभाष्यकैयटयोक्तत्वेवा
भिधानात्। प्रकृते तु मास्तु संयोगांतलोपः। किंतु द्वयोः सकारयोः रुत्वेकृते अतो रित्यनेन एक एव उकारो भविष्यति। विधे
यविशेषणस्यस्यएकत्वस्यपश्वेकत्ववद्विवक्षितत्वात्। रोरीतिजातिपरनिर्देशेन अतः परत्वस्य एकत्वस्य च संभवात्। जातिप
रत्वे प्रकृतनिर्देशएवप्रमाणमस्तु। न च परत्वाद्धशिचेतिप्रथमस्यैवरोरुः स्यादितिवाच्यं। रुत्वस्यासिद्धतया हशः परत्वाभा
वात्। न चाप्यसिद्धत्वमितिवाच्यं। स्यान्तरेतथात्वेपिनिमित्तीभूतहशोनदसंभवात्। एष एव च द्विसकारकनिर्देशं राम०
वदतो भाष्यकारस्याशयः। न तु संयोगांतलोप इति। अतएव नुदविहेतिसूत्रे उषः कइत्यादि बहुयोगविच्छन्नस्यन न्यास्य

सकारद्वयस्यैकोरुरित्यपि रुक्तव्यं ५

हह्लंवचनैर्भैषसाधनीयस्यात् इतिद्विकु स्थोइतिकिं गोमती नाम प्रागदेशेनदीतं अभधामस्याः गौमतः देशयत्येनदीनद
सतेन दिशो यामाइति प्रपद्युपाहारात्? छिंगा पाणादिदेशविभागस्थि अमरावती नाम नदी उभर दक्षिणाभिमुखी तस्या
दक्षिण दर्क्षस्यां दिशिव्यवस्थितो देशः प्राग्देशः उभरापरस्यामुदग्देशः उक्तंच भागुरे चोविभजते हंसः दुरीशेहकं यथा वि
दुमंशाद्वसिध्य्यर्थ सानः प्राग्उपरावतीति अमरसिंहोप्याह शरावत्यास्तुयोवधेः। देशाः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर
इतिअमरव्याख्यातारस्तु एवमनीतो नेसौस्यपश्चिमामध्यगानिनीशरावतीतिवदंति उनयथापिसाधुदकुस्यरूपेनविवादः वाही
कदेशास्तुभागुरुपदिष्टाः अतः वहिष्वाद्वहिर्ोपोयज्ञवेतिव्युत्पादनादिति विवरणांतर्गतीक्रमास्थितिसत्वे तोभ्यञ्चरन्तोद्याविति वार्त्तिके
व्याचख्यौ नभगवताभाष्यकृतो नास्तिग्रामस्यादीव्यवा[illegible]केभयरूपताभ्युपगमात् तन्नउरदेशोहीनेसत्यपेवात्तुवाहकत्वेलसमाहीकौ
देशविभागपदत्वेवलत्वं तथा च कर्णपर्वणि पंचानां सिंधुष्[illegible]नामंतरयेसमाश्रितः वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेदिति एतेनय
मेवदिष्टेतत्वाहीकाः कुरुमे भवति शतलदुविपाश्रागइरावती वितस्ता चंद्रभागेतिपंचनद्यः सिंधुनदस्तुषष्ठः तन्मध्यदेशोवाहीकइति
तद्व्याख्यातारः कुरुक्षेत्रं स्तुत चैवदर्शितंवाहीकश्चवाहीकश्चविपाशामंपिद्याचकोलमोरपत्यंवाहीकाभ्यासाष्टिः प्रजापतेरिति एतत्
द्विवचनंत्वार्थे। कस्याम्भ्यर्थैसाप्यानुपपन्नार्थ्यलइतिसर्वेस्तुलं। इतिश्री विद्वन्मुकुटरत्नस्य लक्ष्मी[illegible]सूरेः सूनुनाभट्टोजिभट्टेनकृ
तेशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्यप्रथमेपादेनवममाह्निकं॥ राम ६१ राम श्रीः